

A Soa Debrecenben

A „civis város” történelmét alaposan feldolgozták, a debreceni zsidóságról, illetve a gettósításról és a deportálásról is több visszaemlékezés, tanulmány született, köztük a legújabb és legalaposabb Síró Béla munkája.¹

Első pillantásra úgy tűnik, nem sok újat lehet mondani a Soának erről a kelet-magyarországi fejezetéről. (A Soa héber szó, csapást és veszedelmet jelent, a zsidó holokauszt szinonimája. Claude Lanzmann megrázó dokumentumfilmjének címében a szó francia formája, a Shoah szerepel.) De a látszat csal. Egy nemrég Párizsban kiadott emlékirat, a Debrecenből tizenhat éves korában elhurcolt Nicolas Roth (Róth Miklós) könyve ráirányította a figyelmem arra, amiről nem tudunk eleget. Főként a leghevesebb vitákat gerjesztő problémáról, a magyarországi Soa geneziséről hiányosak az ismereteink, hiszen a szakirodalom meglehetősen keveset foglalkozik a holokauszt keletkezésével, társadalmi feltételeinek kialakulásával. A történészek kevés teret szentelnek a magyar társadalmon 1944. március 19-e után eluralkodó, kollektív tehetlenséget és erkölcsi bénultságot eredményező tömeglélektani tényezők elemzésének, melyek, más körülményekkel együtt, lehetővé tették a gettósítást, majd a vidéki zsidóság páratlan gyorsasággal végrehajtott deportálását. Saját holokausztunknak, s persze a debreceninek is elsősorban a fináléját, a német megszállástól a deportálásáig terjedő drámát ismerjük. (Igaz, ezt viszont rendkívül részletesen, hála Randolph L. Braham munkásságának, és óriási szakirodalomra támaszkodó, monumentális, az addigi kutatások eredményeit szintetizáló, A néptartás politikája című, 1997-ban megjelent, kétkötetes művének.)

A Tizenhat évesen Auschwitzban című francia nyelvű emlékiratból² mégis az tűnik ki, hogy nemcsak a „prológust”, az „epilógust” sem ismerjük kellő mélységben. Sajnálatosan keveset tudunk azoknak az auschwitzi deportáltaknak a sorsáról, akik nem estek az azonnali szelekció, és a későbbi, „munkával kombinált megsemmisítés” áldozatául. Erről magyarul elsősorban egy irodalmi mű, Kertész Imre Sorstalanság című, először 1975-ben megjelent regénye nyújt, meglehetősen szubjektív hangvételű, magasrendű irodalomná szublimált képet.

Persze, mondhatjuk erre, hogy a németek által a megszállt Lengyelországba deportált magyar zsidók sorsa, őreikhez és fogolytársaikhoz való viszonyuk, önmagukról, és a magyar társadalomról alkotott véleményük már csak részben magyar vonatkozású. Mivel 1944. március 19-e után a magyar államhatalom zsidó polgárait a náci Németország illetékes szerveinek engedte át, ők pedig Magyarország területén kívül fogtak hozzá „a zsidókérdés végső megoldásához”, az áldozatok további sorsa már nem tartozik a hazai történetírásra. Ez azonban korlátolt felfogás, a tényekkel való szembenézés elutasítása.

Azért sem fogadható el, mert a német koncentrációs táborok túlnyomórészt fiatal túlélői között viszonylag nagy számban voltak honfitársaink, akik a felszabadulás után visszatértek Magyarországra, politizáltak, részt vettek a társadalmi életben. Nézeteik alakulására, szerepvállalásukra meghatározó hatást gyakorolt mindaz, amit munkaszolgálatosként, illetve deportáltaként, majd a KZ táborok foglyaként átéltek. Ezért elengedhetetlen, hogy megvizsgáljuk, hogyan magyarították a saját sorsukat, milyen következtetéseket vontak le belőle a jövőre nézve. Nicolas Roth rendkívül

alapos, az emlékeit pontosan felidéző könyvében jellemzi társait is. Leírja, hogy a jó néhány magyar *haftling*, akivel Auschwitzban, majd Dachauban hosszabb-rövidebb időre kapcsolatba került, egyéniségétől és szocializációjától függően miként reagált a „tömeges megsemmisítés birodalmára”, illetve a hazájában kezdődött útra, mely az egyre súlyosbodó kirekesztést követően a gázkamrák előszobájáig vezetete.

A Tizenhat évesen Auschwitzban című kötetnek, mely Egy magyar zsidó emlékiratai alcímmel jelent Párizsban, 2011-ben, a tekintélyes Shoah alapítvány gondozásában, és a közeli jövőben magyarul is napvilágot lát, van egy másik, rendkívüli érdeme. Leírja a debreceni zsidóság sorsát a harmincas évektől, egészen a deportálásáig, és a diszkriminált, „törvénytől sújtott” kisebbség nézőpontjából jeleníti meg az eseményeket. Beszámol a helyi közösség reakcióiról, a passzivitásba szorult zsidók és a „többségi társadalom” különböző csoportjai közötti viszonyról, az antiszemitizmus kívülről gerjesztett, illetve spontán fellángolásairól, illetve arról, hogy a városi hatóságok, illetve a kormányzat hogyan próbálták mégis fenntartani a viszonylagos nyugalmat, egészen a német megszállásig. Ezekről a feszültségekről, a keresztények és a zsidók mindennapi viszonyáról, a szélsőséges provokációkról, illetve a különböző nemzedékekhez és szakmai csoportokhoz, és vallási irányzatokhoz tartozó zsidók reakcióiról meglehetősen keveset tudunk. Holott az 1944. március 19-e előtti időszak ilyen szempontú elemzése, a jórészt elfelejtett epizódok feltárása és kinagyítása nélkül nem kaphatunk választ arra a kérdésre: miként volt lehetséges, hogy a magyar társadalom a világháború utolsó évében, néhány bátortalan tiltakozástól eltekintve, beletörődve, alapjában véve tehetetlenül szemlélte a vidéki zsidók tömeges deportálását?

Az utóbbi kérdés megválaszolásakor nem kell kizárólag Nicolas Roth memoire-jaira hagyatkoznunk, Debrecenről rendelkezésünkre állnak ugyanis egyéb források is: levéltári iratok, korabeli sajtócikkek, illetve a tárggyal foglalkozó tanulmányok, illetve monográfiák. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy az 1945, de még az 1989–90-es rendszerváltás után megjelent nyomtatott anyagok is kifejezetten sematikusán, elnagyolva tárgyalják történelmünknek ezt a tragikus fejezetét, a Soát megelőző időszakot. A debreceni zsidóság sorsáról író szerzők többnyire megismétlik mindazt, amit a magyar zsidókat sújtó törvénykezésről, a zsidók munkaszolgálatáról, a politikai élet csúcsain zajló konfliktusoktól, a világháborúról stb. tudni kell, mintegy feltételezve, hogy ezek az „országos fejlemények” mindenütt, a „kálvinista Rómában” is pontosan ugyanúgy hatottak, mint az országban mindenütt. Ebben persze van igazság, csak épp nem sokra megyünk vele, ha egy olyan nagy múltú városban próbáljuk rekonstruálni a keresztények és zsidók kapcsolatát a holokauszt küszöbén, mint Debrecen.

E sorok szerzője másik, nehezebb utat választott. Tanulmányomban mindenekelőtt a német megszállás előtti hosszú – időben nehezen behatárolható, valójában a 1918–19-ben kezdődött – időszak helyi „zsidópolitikájára”, az előidézett feszültségre, illetve a zsidó kisebbség és a nem-zsidó többség viszonyának alakulására, az antiszemitizmus radikalizálódására koncentrálok. Az 1944. március 19-e utáni időszakot, benne a gettót és a deportálást, melynek sokkoló részletei sokkal ismertebbek, csak viszonylag tömören, az előzményekkel összefüggésben idézem fel. Nem elégszem meg azzal, hogy kizárólag az áldozatok oldaláról mutatom be a Soát (bár természetesen ez a szempont a meghatározó, már csak a rendelkezésre álló források miatt is), hanem a többség és a kisebbség kapcsolatát helyezem előtérbe. Kitérek arra is, amennyire a szakirodalom alapján erre következtetni lehet, hogy a helyi közéletben meghatározó politikusok közül kit terhel egyértelmű felelősség a kollektív tragédiáért. Mindenképp jó lenne, ha a később kutatások ezen a téren új dokumentumokat hoznának felszínre. Bár a magyar

holokauszt fő bűnöseinek többségét országos és helyi szinten 1945 után felelősségre vonták és elítélték, számos közéleti szereplő szerepére, a német megszállást folytatott előkészítő, szervező tevékenységére, illetve kapcsolatrendszerére még mindig nem derült fény.

*

Érdeemes előljáróban idézni Zolnai Lajos találó, a harmincas években keletkezett leírását a cívisek és a zsidók hagyományos viszonyáról. „Sem titkolni, sem szépítgetni nem akarom azt a valóságot, hogy nemzetközileg elterjedt, ősi hagyományos elfogultságból a debreceni polgárság is idegenkedett a zsidóktól, holott itt majdnem mindenki áhítattal olvasgatta, lelki épülésére ismerte is Mózes öt könyvét, Izráel prófétáinak írásait; a keresztesnél sokan adtak gyermeköknek ótestamentomi nevet; istentiszteleteknél pedig Szent Dávid örökszép zsoltárait énekelgették. De a kereskedők és iparosok foglalkozásuk jövedelmezőségét, keresetüket, kenyerüket féltették az élelmesebb, ügyesebb, összetartóbb héberség versenyétől. Ilyen gazdasági okokból származó faji ellentétek ütköztek össze... Az idejétmúlt feudális céhrendszer keretei között megrekedt, de az e kereteket a kapitalista szellemű, mozgékony zsidó elemmel szembeni védőbástyának tekintő cívis polgárok elkéseredetten, a törvénnyel is dacolva egészen az emancipáció beköszöntéig védték a céhes privilégiumaikat, a város érdekének vélvén azokat.”³

A zsidóság 1867-ben törvénybe iktatott emancipációja, majd vallásként való egyenjogúsítása, az 1894-es recepció törvény, egyértelműen a „hagyományos elfogultságok” enyhülésének irányába hatott. Az Osztrák–Magyar Monarchia társországává vált történelmi Magyarország liberális államrendszerében, ahol a gazdaság dinamikusan fejlődött, a különböző vallási irányzatokat képviselő, eltérő gazdasági és társadalmi helyzetű csoportokra oszló zsidóság megtalálta a helyét és bizakodva tekintett a jövőbe. A „magyar-zsidó” aranykor eredményeként Debrecenben létrejött és megerősödött a „statusquo” hitközség, mely – a neológától eltérően – szívesen ragaszkodott a zsidó vallási hagyományokhoz, ugyanakkor nyelvében elmagyarosodott, és annyira azonosult a nemzeti törekvésekkel, hogy egyes, üzletemberként sikeres tagjai aktívan részt vettek a politikai életben is. Ugyanakkor a huszadik század elejétől kezdve figyelemre méltó közeledés indult meg Debrecenben a lakosság túlnyomó többségét alkotó kálvinisták, a református egyház vezetése és a zsidó hitközség meghatározó személyiségei között, ami a liberális politikai felfogást valló, a Tisza családhoz közel álló Baltazár Dezső püspök és Schlesinger Sámuel főrabbi szívélyes kapcsolatának formájában is kifejezésre jutott.

1920-ban Debrecen mintegy 110 ezer lakosának közel a tizede, 10 170 fő volt zsidó, és a létszámban az 19. század végén az anyahitközségből kivált ortodox hitközség kisebbségben lévő tagjai is benne foglaltattak. Újvári Péter Zsidó lexikon című munkájának Debrecen szócikke szerint „státusquo” hitközség tagjai között 25 nagykereskedő, 75 gazdálkodó, 222 szabadfoglalkozású, 43 tanár-tanító, 3 katona, 497 kereskedő 72 ügyvéd, 2 művész, 19 nagyiparos, 50 orvos, 244 iparos, 18 mérnök, 190 magánzó, 236 magántisztviselő, 10 vállalkozó volt, vagyis a városban élő zsidók a helyi polgári elit jelentős részét alkották.⁴

Az elvesztett első világháború, a forradalmak, majd az ellenforradalom Debrecenben is megrontották a keresztény többség és a zsidó kisebbség szépen alakuló viszonyát, harmonikus együttélését. Mégis, a kiegyezést követő „aranykor” olyan mély nyomokat hagyott az idősebb debreceni zsidókban, hogy még a zsidótörvények életbe léptetése után, a második világháború legsötétebb éveiben is erőt merítettek emlékeiből a fokozódó nehézségek elviseléséhez, bíztak benne, hogy a dolgok végül, a németek veresége után, visszazökkennek „normális medrükbe”. Így érzett a hitközség tagja, Róth Márkus úri szabó, a szerző 1944-ben hatvanöt éves édesapja is: „A szüleim nemzedékének más tagjai,

gyakran az ismerőseink a közelünkben telepedtek le. Hosszas beszélgetésekre került sor, és mindent hallani lehetett. Szóba került a történelem, a század eleje óta. Kezdődött I. Ferenc-József korával, akit bizalmasan csak Ferenc-Jóskának neveztek. Ez volt az a korszak, melyet idealizáltak, az aranykor [...] Az „öregék” meggyőzték magukat arról, hogy a helyzet, amibe a közösség az utóbbi években került, kivételes és átmeneti. A magyar zsidók közösségének érdemeit csak azért nem ismerik el, mert a Hitler és bandája által támogatott magyar szélsőjobboldal rövid időre hátszelet kapott. A fiatalok nem élték át azt a boldog korszakot, melyet az előző nemzedékek az emlékezetükben őriztek.”⁷⁵

Ismeretes, hogy 1918 és 1920 között a magyar társadalmi és politikai viszonyok sok tekintetben kedvezőtlenül alakultak a magyar zsidóság számára: az újonnan berendezkedő Horthy-rendszer hivatalos ideológiájává vált a politikai antiszemitizmus, mely – más források mellett – abból is táplálkozott, hogy a 1918-as „örszirózsás” forradalomban, majd a Tanácsköztársaságnak nevezett, káoszba és terrorba fulladt kommunista kísérletben vezető szerepet vittek zsidó származású, addig jórészt ismeretlen politikusok. A civis városban Budapesttől sok tekintetben eltérően, ugyanakkor persze nagy vonalakban mégiscsak hasonlóan alakultak az események. Már a Károlyi-kormány alatt felszínre törtek az addig lappangó, a feszültséget tovább szító indulatok. „Debrecenben a főváros politikai eseményei rövid, de annál erőteljesebb módon jelentkeztek. A forradalmi nyugtalanság következtében tüntetések, zsidó érdekeltségű üzletek elleni támadások és Rubin Farkas, a Hitközség vezetőségi tagja elleni merénylet jelezte a törvényes rend önkényes bomlását.”⁷⁶

A „kommunista uralom” alig több mint egy hónapig, 1919. március 21-étől április 24-ig tartott, amikor a románok megszállták a várost, és az újonnan kinevezett vezetők elmenekültek. A Nemzeti Hadsereg csapatai csak 1920 márciusában vonultak be a városba, addig ugyanis a románok halogatták a Tiszántúl visszaadását Magyarországnak, abban a reményben, az első világháborút lezáró békeszerződéssel ezt a területet is Nagy-Romániához csatolhatják. Ebben az időszakban a város igazgatását a konzervatív-liberális református politikai elit tagjai folytatták, melyben ekkor már meghatározó szerepet játszott a későbbi polgármester, Vásáry István.

A román csapatok kivonulása után lázas szervezkedés kezdődött a városban. Ekkor indult meg a Fehér Újság című „nemzetvédelmi hetilap”, az Ébredő Magyarok Egyesületének szócsove, mely csak három évfolyamot ért meg. De antiszemita szellemisége, ha nem is annyira „töményen”, tovább élt a Debreceni Újság – Hajdúföld című lap hasábjain, melynek tizenhárom évig Kolozsváry-Borcsa Mihály, a Sajtókamara későbbi elnöke volt a főszerkesztője. Az új rendszert támogató, élesen antiszemita szervezetek – közöttük a legjelentősebb tömegbázissal rendelkező ÉME – „kivitte az utcára” az antiszemita politikát, sorozatos tüntetéseket szervezett. Ezek hatására már mutatkoztak bizonyos jelei a civisek és zsidók között addig kialakult jó kapcsolatok megromlásának is. „A zsidó és a keresztény társadalom közötti személyes kapcsolatok meglazultak a húszas években. 1920-ban kizárták a kaszinóból a zsidókat, és már elkülönült kávéházi és társasági élet zajlott a városban.”⁷⁷

Az „ébredők”, akik gyakran sok más, hasonló jellegű szervezetekben is részt vettek, mint például a Keresztény Nemzeti Liga, vagy a Frontharcos Szövetség, később a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség, szoros kapcsolatot tartottak fenn a diákmozgalmak, mindenekelett a Turul szövetség tagjaival. Az 1920 márciusában megnyílt debreceni tudományegyetemre beiratkozott, tanulás helyett inkább politizáló, antiszemita, nacionalista diákok kezdetől fogva részt vettek „numerus clausus” törvény körüli harcokban. Megmozdulásaikkal több, mint két évtizeden át napirenden tartották a „zsidókérdést”, és minden eszközzel szembeálltak a Bethlen-kormánynak a feszültséget tompító törekvéseivel.

Azt, hogy a Bethlen István miniszterelnöksége alatt fellángoló antiszemita indulatokat pontosan mi váltotta ki, megtudhatjuk az ÉME egyik helyi vezére, a debreceni zsidók deportálásában kulcsszerepet játszó tanár, dr. Bessenyei Lajos 1928-ban megjelent könyvéből is. „Még az 1920-ban hozott numerus clausus törvényt is, ezt az egyetlen valamicskét, jónak látták már 1928-ban visszacsinálni. A kérdést újabban mellékvágányra terelték: nem az a fontos, faj-e, felekezet-e a zsidó, hanem az, veszedelmes-e a magyarságra vagy pedig nem? Gátat kell-e állítani a folytonos térfoglalásuk elé, vagy nem? Meg kell-e védeni a magyar népet a teljes leigázástól, vagy pedig oda kell-e dobni olcsó prédául? Úgy vélem, hogy erre a kérdés-komplexumra csak egyetlen helyes felelet lehetséges. De annál megdöbbentőbb, hogy a szükséges törvényes cselekvések mégis elmaradnak, s annál bizonyosabb, hogy ennek csak egyetlen magyarázata lehet: a faji eszmény elsekélyesítése, a tetterő elgyengülése, az öregkor megérkezése.”⁷⁸

A város vezetése az 1926-tól polgármester-helyettesé, majd 1929 decemberétől polgármesterré választott Vásáry István vezetésével már a Bethlen István miniszterelnök nevéhez fűződő konszolidációt megelőzően, 1919–20-tól igyekezett korlátok közé szorítani a szélsőségesek gyakran garázdálkodásba átcsapó megmozdulásait, de azt nem tudta megakadályozni, hogy a „fajvédő” diákok az egyetemen újra és újra antiszemita heccek, botrányokat rendezzenek. A bajtársi egyesületek tagjai szembeszálltak a „numerus clausus” törvény hatályát a Népszövetség követelésére enyhítő Bethlen István és Klebelsberg Kuno politikájával, támadták a túlságosan liberálisnak talált városi vezetést. Elég, ha csak két esetet idézünk fel, abból a korszakból, amikor a debreceni zsidóság még több-kevesebb alappal reménykedhetett a Horthy-rendszer „felpuhulásában”.

Epizód 1927 októberéből. „A szélsőséges ifjúsági szervezetek Debrecenben is kitiltották a zsidókat az egyetemről. Így viszont a »bajtársaknak« nem volt kit bántalmazniuk, megálázniuk. Ezért szinte vadásztak a zsidó diákokra a városban. Október 28-án este hétkor sikerült is elkapni és összeverni két izraelita hallgatót egy sötét mellékutcában. Dr. Verzár Frigyes rektor nem tudta megállítani a kontrollálhatatlan bajtársi szövetségeket, de közölte, hogy addig nem tart előadást, amíg a zsidók nem látogathatják az óráit. Sőt, tüntetően felszólította őket, hogy jöjjenek be az előadására. Egyetlen hallgató, Fischer Ede jutott csak be, őt Verzár személyesen kísérte a terembe. A szélsőségesek ezt nem tűrték, és elhagyták a helyiséget, de megfogadták, hogy összeverik Fischert. Itt már a rektor tekintélye sem segített: a zsidó diákok egy földalatti alagúton kellett kimenteni az egyetem területéről.”⁷⁹

Egy évvel később, 1928 október 22-e és 25-e között az országos diáklázongás terjedt át Debrecenre, melyet nagyszabású antiszemita tüntetések ráztak meg: „A budapesti és pécsi eseményekkel párhuzamosan október 22-én Debrecenben is kitört a diáklázadás. A zavargás epicentruma a Tisza István Tudományegyetem orvosi kara volt. A mintegy 150 fajvédő hallgató az összes jelenlévő zsidót megverte és kidobta az épületből. A több száz főszre duzzadt tömeg ezután a városban folytatta az antiszemita demonstrációt. Az egyetem vezetése még aznap lezárta az intézményt. Másnap a fajvédők még nagyobb számban vonultak az utcákra, ahol csak jelentős rendőri erők tudták megfékezni őket. 24-én már össze is csaptak a diákok a rendőrökkel, akiknek a Nyíregyházáról érkező erősítésre is szükségük volt a rend helyreállításához. A tüntetések csak október 25-ére fulladtak ki.”¹⁰

Sem Vásáry, sem Bethlen nem volt képes hatékonyan fellépni a rendszer tömegbázisában meghatározó szerepet ébredők és fajvédők ellen. Csak annyit tehettek, hogy támogatják egy új vidéki zsidó gimnázium létrehozását az iskolavárosban, mely csökkenti a konfliktusok lehetőségét a tanulni vágyó és a radikálisan antiszemita fiatalok között. Ezért karolták fel az debreceni zsidó gimnázium létrehozását, melyet dr. Kardos Albert, a kiváló tanár és irodalomtörténész szervezett meg. A tanintézet az 1921–22-es tanévben

kezdte meg működését, és 1929-ben tartották meg az első érettségi vizsgákat. A rendkívül magas színvonalon működő gimnázium ünnepélyes zászlószentelésén, mely egybeesett az első érettségivel, megjelent a város konzervatív-liberális politikai elitjének az a része, különböző felekezetek reprezentánsaként, mely nem értett egyet a fajvédő és antiszemita politikai irányzattal.

„1929 júniusa nevezetes időpont az iskola szívfájdítóan rövid történetében. Ekkorra érkezett a gimnázium első induló évfolyama az érettségihez, az eseményt zászlóavatási ünnepéllal kapcsolták össze. A kettős ünnepnek mind egyházi, mind világi része a legfényesebben és legteljesebben sikerült. A Kápolnási utcai templom 9 órára zsúfolásig megtelt... az emelvényen és az első padsorban helyet foglaltak: dr. Baltazár Dezső református püspök, dr. Vásáry István polgármester, Ady Lajos főigazgató, Karai Sándor ref. kollégiumi igazgató, dr. Lukács József római katolikus reálgimnáziumi igazgató.”¹¹

A harmincas években, pontosabban Gömbös Gyula miniszterelnökké való kinevezése után a debreceni közélet jelentősen átalakult: háttérbe szorultak a városi vezetés liberális-konzervatív képviselői, élükön Vásáry István polgármesterrel, akik addig védelmet nyújtottak az ébredők és a fajvédők támadásai ellen. Ezek a helyi politikai erők, illetve az élükre álló személyiségek – Kolozsváry-Borcsa Mihály, a Gömbös által főispánná kinevezett báró Vay László, és a fiatalabb korosztályhoz tartozó radikális ügyvédek, Tervey Tamás, T. Szűcs Géza, Rásó Sándor és mások – rohamot indítottak Vásáry István ellen. Végül elérték, hogy az ellene indított két éves sajtóhadjárat, és koncepció vizsgálat után 1935-ben visszavonulásra kényszerüljön, nyugdíjazását kérje Kozma Miklós belügyminisztertől. És mivel alig több mint egy év múlva, 1936. augusztus végén a Vásáry mellett kiálló Baltazár Dezső püspök is meghalt, „áttört a gát” a debreceni közéletben, felülkerekedett az antiszemita irányvonal. Ugyanez a folyamat játszódott le a református egyházi vezetésben is. Mindezek a változások együttesen drámai változásokhoz vezetett a debreceni zsidóság életében.

„A debreceni zsidóság helyzete a harmincas évek végén, az első zsidótörvényt követően, majd a második világháború idején a többi vidéki városi hitközségéhez hasonlóan alakult, de talán a helyzet még drámaibban romlott, mint másutt. A megelőző évtizedekben ugyanis szoros érdekszövetség jött létre a jelentős gazdasági és szellemi pozíciókkal bíró zsidóság és a helyi hatalmat birtokló református többségű, konzervatív-liberális városvezetés között, amely 1919–1921 között megmutatta, hogy képes eredményesen fel lépni a zsidóság mellett a jobboldali központi kormányzat által is bátorított konjunktúra irányzataival és képviselőivel szemben, és amely a gazdasági válság után jobbra tolódó magyar politikai életben is ellenállt egy ideig a szélsőségeseknek. A kormányzatban és a várospolitikában azonban fordulat történt. Vásáry István polgármester utóda a megalkuvó Kölcsey Sándor lett, Hajdú megye és Debrecen főispáni székébe Gömbös híve, báró Vay László került, aki – az itt kialakult gyakorlatnak megfelelően – egyben a Tiszántúli Református egyházkerület főgondnoka is lett.”¹²

Baltazár halála után Ravasz Lászlót választották az Egyetemes Református Konvent lelkészi elnökévé, tiszántúli püspökké pedig, másfél évvel később, az ő köréhez tartozó Révész Imrét. Ady Lajos helyett Bessenyei Lajos lett a tankerületi főfelügyelő, és a református tanártestület elnöke. Ezek a változások tették lehetővé azt, hogy a református egyház vezetése is támogassa az első és második (azaz az 1938: XV. tc. és az 1939: IV tc.) zsidótörvényt. A harmadik zsidótörvényt, az 1941: XV. tc.-t a református egyház, az áttértek egyes csoportjait védelmezve elutasította, ugyanakkor a vonatkozó szabályok megszigorításával igyekezett megakadályozni a tömeges áttérést, a zsidók „kikeresztelkedését”.

Az ébredők és a fajvédők után a város utcáin, és a zsidónegyedben is megjelentek a fel-

bátorodott nyilasok: „A nyilaskeresztesek 1936 november tizedikén betörték a Kápolnási utcai és a Pásti utcai templomok összes ablakait. Mint a zsidó sajtó írta: »Nem véletlen, hogy Debrecen zsidó templomainak ablakát megtámadják a görbült kereszt pogányai, mert Debrecen évek óta nyilaskeresztes agitáció központjává vált. A civis város, a nyakas büszke város, a liberalizmus Debrecenje, néhai Baltazár Dezső lelkének világító és világosító szellemével megtelt város mostanában a nyilaskeresztes agitáció legfőbb vadászterülete.«⁷¹³

A harmincas években már egy 1928-ban született kisiskolás is érezte, hogy a léghőfeszültséggel van tele. A zsidóknak vigyázniuk kellett magukra, mert az utcai összecsapások komoly kockázatot rejtettek magukban, s ajánlatos volt kitérni előlük: „Hatéves koromban, amikor először mentem az iskolába kíséret nélkül, már arra tanítottak, hogy ösztönösen figyeljek, de nem annyira a forgalomra, amikor átmegyek az úttesten, hanem a veszélyre, amit esetleg más emberek jelentenek. Gyorsan megértettem, miről van szó. Tapasztalattól megtanultam, hogy azok a nálam kissé idősebb fiúk fenyegetnek, akik azzal az ürüggyel, hogy valószínűleg zsidógyerek vagyok, megpróbáltak fellökni. A leggyakrabban, ha időben átmentem a másik járdára, ki tudtam kerülni minden támadást.”⁷¹⁴

Antiszemita tüntetők időről időre felvonultak, üvöltöztek és garázdálkodtak a zsidók által lakott utcákban. Vagyis a harmincas évek második felétől kezdve már nemcsak az egyetemen randalíroztak a radikális lumpen elemek, hanem már lakásokat és üzleteket is fenyegettek, igyekeztek kiszorítani a városi életterükből a zsidókat. A zsinagógák előtti „spontán” tüntetésre került sor a Turul Szövetség szervezésében, melynek debreceni tagozata ekkoriban Új Vetés címmel folyóiratot is kiadott. A bajtársi egyesületek tagjai, más szélsőséges elemekkel együtt 1939. január 16-án a Imrédy Béla Magyar Élet Mozgalmának alakuló gyűlése után felvonultak a Hatvan utcán. (A „csodaszarvas-mozgalom”, majd a Magyar Megújulás Pártja helyi vezetője Bessenyei Lajos lett.) Meskó Zoltánnak, illetve Böszörményi Zoltánnak is sok híve volt a városban, majd 1936-tól kezdve a nyilasok az országgyűlési képviselővé választott ifj. Balogh István vezetésével jelentős támogatásra tettek szert, és Debreceni Ébresztő, illetve Debreceni Nemzeti Híradó címmel lapokat is megjelentettek. Összességében azonban a sok pártra szakadt nyilas mozgalom nem képviselt jelentős erőt. Debrecenben Festetics Sándor Magyar Nemzetiszocialista Pártja volt a legnépszerűbb. Hívei 1938-ban Szálasi Ferenchez csatlakoztak.

Az egyetem továbbra is kitüntetett terepe maradt a zsidók elleni akcióknak, ami éreztette hatását a város mindennapi életében is. „A Turul országos vezetősége már 1940-ben parancsot adott ki, hogy az egyetemek bajtársi egyesületei akadályozzák meg a zsidó hallgatókat az előadások látogatásában. A parancs azonban országosan nem volt keresztülvihető, ezért úgy módosították, hogy a zsidó származásúak látogathatták ugyan az előadásokat, de csak megkülönböztető jelvény viselésével. A jelvényt (aranyozott plakettet, közepén zsidó csillaggal) a Turul szövetségtől ingyen kapták, viselete csak az egyetemen belül volt kötelező. Debrecenben a bajtársi egyesületek megbízottai először (1941. november 13-án) a jogi karon keresték fel a zsidó hallgatókat, akiknek nagy része vállalta a jelvény viselését, kisebb része pedig már ekkor távozott az egyetemről. A rendszer jobbrtolódásával párhuzamosan a Turul zsidóellenes fellépései egyre szaporodtak, s a módszerek is keményedtek. Napirenden voltak a verekedések, s a zsidó hallgatók megalázását szolgáló akciók, az egyes tanárok óráiról való kitiltások, a hátraültetések, a vizsgáztatások megtagadása, stb.”⁷¹⁵

A második világháború kitérője, 1939. szeptember elseje után rendszeresek voltak az antiszemita megmozdulások. Több tüntetésre is került a zsidó negyedben, a Hatvan utca környékén, de ezekről nem adott hírt sem a helyi, sem az országos sajtó, ugyanis a „háborús cenzúra” a „zsidó vonatkozású” hírek többségét visszatartotta.

Az egyik aljas, antiszemita provokációról és következményéről a Vitézi Szék 1940. októberi jelentése számolt be. „Debrecen ker. és nac. társadalmában általános felháborodást keltett, hogy a város egyik utcáján Henczér Gábor egyetemi hallgatót és a kíséretében lévő hölgyet 6 zsidó orvból megtámadta és a nevezett egyetemi hallgatót elverték és véres fejjel a helyszínen hagyták. Az egyetemi hallgatók memorandumban adtak kifejezést az eset feletti megbotránkozásuknak, amelyet a miniszterelnökhöz intéztek. Ezzel az esettel kapcsolatban az egyetemi ifjúság részéről zsidóellenes tüntetések is voltak, amelyek folyamán a zsidók lakta városrészekben több zsidót megvertek, ablakokat betörték. Feltűnt, hogy az új rektor, dr. Mitrovits Gyula – ker. és nac. múltjához híven – milyen megértő magatartást tanúsított ez alkalommal a keresztény egyetemi ifjúságot ért sérelmet illetően.”¹⁶

A Debreczen című kormánypárti napilap és az Imrédy pártjához közelálló Debreceni Újság – Hajdúföld nemcsak erről a provokációról, és azt követő megmozdulásról, de arról is hallgatott, melyre 1943. december hatodikán került sor. Miklós napján, azután, hogy a nagyerdei stadionban megünnepelték Horthyt és a honvédek ünnepélyes esküt tettek, a tömeg egy része a zsidó negyedbe vonult, igaz, ezúttal rendőri kísérettel. A tüntetésnek ismét voltak előzményei az egyetemen. A Vitézi Szék 1943 november 30-án kelt „nemzetvédelmi jelentése” leírja, hogy a turulista diákok ellenállásba ütköztek a zsidó joghallgatók részéről, akik nem akartak beülni a számukra kijelölt padosorokba, továbbá négyen közülük egy egyetemi előadáson állítólag kijelentették, hogy „politikai pályára készülnek”. A zsidó hallgatókat, akik nyilvánvalóan felbátorodtak a Hitler-ellenes szövetségek győzelmétől, a Debreceni Egyetemi Ifjúság vezetősége nem volt hajlandó kitiltani az egyetemről, hanem az ügyet dr. Bodnár János rektor elé vitte.¹⁷

A tizenöt éves Róth Miklós így látta az 1943 Mikulás napján történt eseményeket: „A »zsidó« szót állandóan hallani lehetett az utcán, a közterületeken. Aztán már fel sem tűnt, annyira hozzászoktunk. A nyilvános rendezvények, a nemzeti ünnepek, Horthy születésnapja, de még a vallási ünnepek is zsidóellenes megmozdulásokká züllöttek. Az utcákon állandóan résen kellett lenni, ha semmirekellő suhancokkal talákoztunk szembe, és különösen vigyázni kellett az egyetemistákkal, akiket az egysapkájukról fel lehetett ismerni [...] Antiszemita incidensekre került sor, betörték a Pásti utcai zsinagóga ablakait. Tüntetés volt Horthy ünnepélése alkalmából, ahol olyan zsidóellenes jelszavakat üvöltöttek a nyilasok, mint hogy »Éljen Horthy!«, »Éljen a zsidóktól megtisztított Magyarország!« [...] Miután betörték a zsinagóga ablakát, néhány napon át egyenruhába öltözött rendőr posztolt az épület előtt. Az antiszemita felvonulást rendőrök kísérték (ekkor láttam először lovas rendőrt a városunkban).”¹⁸

A zsidóellenes tüntetések, melyek a húszas években az egyetem területére korlátozódtak, majd a harmincas évek közepétől áterjedtek a város zsidók által lakott negyedére is, kötődtek az országos politikai életben zajló eseményekhez, és szerepet játszott bennük a sajtó, mely befolyást gyakorolt a debreceni közvéleményre.

„A jobboldali lapok, de a kormány anyagi támogatására számot tartó, liberálisabb színvetű újságok is bőségesen közöltek olyan propagandaanyagot, melyek a zsidók valamilyen fokú korlátozásának szükségességét voltak hivatva igazolni. A mindennapi bajokért a »csaló, árdragító, bünszövetkezetet létrehozó, áruhalmozó, törvényszegő« zsidót tették meg bűnbaknak. S bár sokan elleneztek a zsidók elleni fellépést, és kételkedtek a törvények jogosságában, szükségességében, a hatalomnak volt ereje keresztülvinni azok végrehajtását.”¹⁹

Róth Miklós édesapja, Róth Márkus köztiszteletben álló úri szabó, a zsidó hitközség és a szociáldemokrata párt annak tagja, Győrki Imre képviselő támogatója volt. A Debreceni Független Újságot, majd annak megszűnése után a Debreczent járatta, de a liberális fővárosi újságokat is olvasta, igyekezett tisztában lenni a politikai helyzettel. A család természetesen érzekelte a nyilvánosság csatornáin akadálytalanul áramló usztást:

„Mindig az alattomos vagy durva antiszemitizmus légkörében éltünk, mely szinte naponta nyilvánult meg az utcán, egyes újságokban, a plakátokon, még a falfirkákon is, érződött a közigazgatás minden szintjén... Az újság, amit reggel megkaptunk, a helyi lap volt. Alcíme szerint »Független újság«. Ez talán azt akarta mondani, hogy nem foglalkozott a politikával. Jól szerkesztett, híreket közlő újság volt, erre vállalkozott. De a háború kezdete óta, bizonyos cikkeiben antiszemita célzások jelentek meg, eleinte rejtve. És felűntek bizonyos aláírások. Olyan nevek, melyeket előtte nem ismertünk.”²²⁰

A debreceni zsidóság a második zsidótörvény parlamenti tárgyalása idején, 1939 tavaszán, a Budapesti Zsidó Hitközség által megjelentetett kiadványokkal próbálta ellen-súlyozni a törvényileg megalapozott antiszemita uszítást. Erőfeszítései az adott bel- és külpolitikai viszonyok nem járhattak sikerrel, de így is felkelítették a főispán figyelmét, aki egyszersmind a Vitézi Szék kapitánya is volt, és rendszeresen megkapta a helyzetjelentéseket. Az 1939 áprilisi összegzés szerint:

„Széles körben tárgyalták a zsidóság által a zsidóság melletti megnyilatkozás érdekében terjesztett nyomtatványok ügyét. Több ilyen nyomtatványt terjesztettek Debrecenben, így:

a/. a magyar izraelita vallásfelekezetnek »Tiszteletteljes folyamodvány«-át

a Felsőház- és Képviselőházhoz

b/. »Ítéltetek« című kiadványát

c/. »Tábornok úr« című körlevelet, amelyet zsidó honvédtisztek bocsátottak ki

d/. egy »Nyilatkozat« aláírására felszólító körlevelet, amely a Károly-csapatkereszttel rendelkező zsidók özvegyei, árvái és utódai részére követel jogokat.

Nagy megütközést keltett az utóbbi nyilatkozatot aláíró ny. tábornokok névjegyzéke.”²²¹

A második zsidótörvény jelentős hatást gyakorolt a város önkormányzatára. „1939 őszén megkezdődött a második zsidótörvény végrehajtása is. Az életbe léptetésével felerősödő antiszemitizmus levegője tovább mérgezte a város politikai légkörét. Szeptemberben törölték a testületből a városi törvényhatóság zsidó tagjait. Kizáró intézkedéseket foganatosítottak az ügyvédi és az orvosi kamara tisztviselői és tagjai ellen, a törvény hatóköre kiterjedt a kereskedelmi és iparkamarára is, megvonták a zsidók italmérségi és cukorkaárusítási jogát. Az intézkedéseket uszító propaganda és antiszemita jellegű megmozdulások kísérték.”²²²

1941-től, amikor Magyarország belépett a világháborúba, még jobban felerősödött az uszítás, melyhez hatósági intézkedések is járultak, és együttesen kiélezték azokat a konfliktusokat, mely már a harmincas évek közepétől mindennaposak voltak a debreceni zsidók életében. „Azok után, hogy elolvastuk Hitler beszédeit, és értesültünk a mesterkedéseiről, teljesen úgy tűnt, hogy mentálisan zavart személy. Amikor Debrecen utcáin hallottunk olyan megjegyzéseket, hogy »Jön Hitler és majd seggbe rúg benneteket!«, vagy »Majd Hitler levágja a pajeszotokat!«, egyszerűen vállat vontunk. Ezeket a megjegyzéseket legtöbbször fiatal, semmirekellő suhancok tették, kószálva az utcákon, ahol a zsidók jártak, majd rögtön ezután futásnak eredtek.

Kezdetben ritkán fordult csak elő, hogy közel jöttek, és meg is ütöttek. De erre is volt példa, különösen akkor, amikor a suhancok többen voltak. Én személyesen – igaz, hogy nem hordtam pajeszt – soha nem voltam az áldozatuk. Illetve mégiscsak, egy este, elég későn. Egy tőlünk meglehetősen messze eső gyógyszertárba mentem, hogy megvegyek egy gyógyszert, melyre az apámnak sürgős szüksége volt. Ekkor több egyetemi hallgató vett körül, akiket fel lehetett ismerni a jellegzetes sapkájukról. Valószínűleg azért jártak arra, hogy zsidókra vadásszanak. Ez 1940-ben vagy 1941-ben történhetett. Kérdésükre habozás nélkül azt feleltem, hogy zsidó vagyok. Felrepedt ajakkal úsztam meg a találkozást, amit sikerült eltitkolnom a szüleim előtt.”²²³

A debreceni zsidó közösségben a szaporodó támadások hatására feléledt az ellenállás szelleme, melyet Kárpáti Károly, az 1936-os berlini olimpia szabadfogású birkózó bajnoka, a zsidó gimnázium testnevelés tanára élesztett fel. „Néhányan közülünk felidéztek, hogy a nagyapjuk vagy úkapjuk részt vett a Habsburg-ház elleni nagy forradalomban, 1848–49-ben. Tudósokra, katonákra, politikusokra, írókra, költőkre, nagy tekintélyű sportolókra hivatkoztak. Ott volt például Kárpáti Károly! A város zsidó gimnáziumának volt a testnevelés tanára. Négy másik zsidó sportolóval együtt, akik részt vettek az olimpiai játékokon 1936-ban, Németországban, nem nyert-e ő is aranyérmeket Magyarország számára? Szabadfogású birkózásban! A hatóságok ennek ellenére habozás nélkül behívták munkaszolgálatra, egy sárga karszalagos századba. 1941–42-ben még együtt volt velünk. Bátor emberként önvédelmi csoportot szervezett a végzős tanítványaiból, melynek ő volt az edzője. Ennek hatékonyságáról nem voltunk meggyőződve, de a csoport működése mégis kissé megnyugtató volt.”²²⁴

A Szovjetunió elleni háborúba való belépés után már a helyi hatóság, illetve a honvédség is részt vállalt a debreceni zsidók zaklatásában, megfélemlítésében. „1941-től kezdve elkezdődtek az önkényes zaklatások. A szakállas zsidókat, akik jóval idősebbek voltak a katonaköteles kornál, összegyűjtötték, behívták, és miután levágták szakállukat, hazaküldték...” Ezek az önkényeskedések, meg a hatósági közegek fellépése, melyhez intenzív uszítás is társult, utcai provokációkhoz vezettek. „Egy vagy két helyi újság erőszakos antiszemita cikkek közzétételére szakosodott. Az utcán, a nyilvános parkokban civil ruhás rendőrök ellenőrizték az anyakönyvi kivonatokat, még a fiatalabbakat is. A náci jelszavakat üvöltöző fiatalok csoportjai sötétedés után végigvonultak az utcákon, ahol a zsidók által lakott házak voltak. Legnagyobb hőstetteik egyike az volt, hogy meghúzták az öreg zsidók szakállát vagy a fiatalok pajeszát. Azok az emberek is behívóparancsokat kaptak, akik eddig, tekintettel a korukra, nem voltak mozgósíthatók. Két vagy három napig visszatartották őket a gyülekezési helyeken, ahonnan végül hazaküldték őket, tekintettel arra, hogy túl öregek vagy alkalmatlanok voltak. De még ezt megelőzően arra kötelezték őket, hogy vágassák le a szakállukat. Ennek következményeként nem engedték be őket a házba, ahol laktak, vagyis a feleségük is csak nehezen ismerte fel őket. Igaz viszont az is, hogy a szakáll nélkül teljesen úgy festettek, mint a mi vidékünk parasztjai. Az emberek, akiket minden nap láttam, most fekete kalapjukban, fekete ruhájukban, magas szárú csizmájukban ünneplőbe öltözött parasztoznak tűntek a számomra. Végeredményben ezek az incidensek nem módosították a mindennapi életet és nem volt bennük semmi látványos.”²²⁵

A városi rendőrség akcióinak, ahogy erről a Hajdú vármegyei vitézi székkapitánynak küldött jelentés beszámolt, már 1939 őszén egyértelműen antiszemita színezete volt: „A rémhírterjesztők elleni razzia megaláztatást keltett. Az a körülmény, hogy a 39 fő előállított közül 33 zsidó volt, mutatja a zsidóság megbízhatatlan voltát e tekintetben is.”²²⁶

A rendőrség a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatósággal együttműködve rendszeresen ellenőrizte a zsidók állampolgársági iratait. „Kedvező hatást váltott ki a június 28-án Debrecenben megtartott idegenellenőrző razzia. Szükséges volna ezeket a razzziákat meglepetésszerűen minél gyakrabban megismételni.” olvasható Vitézi Szék 1940 júliusi „nemzetvédelmi jelentésében”.²²⁷

A KEOKH akcióiról a megfélemlített zsidó közösség csak utólag, hiányosan értesült. Gonda László könyvében is csak egyetlen nevet találunk: „Az 1941-ben kezdődött háborús év az u.n. »galíciái kitelepítés« nevű első tömeggyilkosságot hozta magával... az elhurcolt debreceniek egy részét Stry város gettójába vitték, köztük Finkelstein Manónét két fiával.”²²⁸

A magyar honvédség tisztikarában a második világháború alatt döntő befolyásra szert tevő antiszemita, németbarát parancsnokok a háborús viszonyok között könyörtelenül léptek fel a „belső ellenségnek” tekintett zsidók ellen. Eszközük az 1939 évi IV. törvény-nyel bevezetett munkaszolgálat intézménye volt. A debreceni IV. honvédhadtest állományához tartozott többek között a vámospércsi 202/1 és 202/2 számú munkásszázad, a hajdúnánási 161/1 munkásszázad és a 261/2 és 261/3 sz. munkásszázad és a püspökladányi 106/2,3,8 és 10 számú munkásszázadok, melyeket 1942 tavaszán-nyarán kivétel nélkül a keleti frontra vezényeltek. „A népszámlálás szerint 1941-ben 4287 izraelita férfi és 4855 izraelita nő élt Debrecenben. A férfiak több mint egynegyedét kötelezték munkaszolgálatra, s közülük 1944 áprilisáig legalább 410 meghalt vagy eltűnt. Ennél többen, 576-an teljesítettek ugyanakkor munkaszolgálatot. Azaz közel 1000 volt távol, illetve halt meg vagy tűnt el eddig az időszakig.”²⁹

(Ide kívánczok saját családom történetének fontos epizódja. Édesapám, Priester Sándor, aki a Magyar-Hollandi biztosító társaság megyei igazgatójaként hat évig élt Debrecenben, 1930 és 1936 között, ott teljesítette katonai szolgálatát. Tisztelője volt Baltazár Dezső püspöknek, és lelkes szurkolója a Bocskay FC-nek, a város legendás futballcsapatának. Nagyanyámmal, aki kóser konyhát vezetett, a Simonffy utcában laktak. 1941 őszén, már Budapestről, Hajdúnánásra vonult be zsidóként. Alakulatából azonban egy politikai feljelentés miatt kiemelték, és soron kívül, menetszázaddal a keleti frontra küldték. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy túlélte a munkaszolgálatot.)

A keleti frontra vezényelt debreceni zsidók gyakran tragikus sorsára, mely természetesen közelről érintette az otthon maradt családtagokat, a Párizsban megjelent emlékirat szerzője többször visszatér, de ezzel a kérdéssel nem foglalkozom tovább. Érdemes viszont felidézni a helyi zsidó közösség konfliktusát a debreceni munkaszolgálatosok parancsnokával, melyet a kortárs és tanú, a zsidó gimnázium tanára, Gonda László ír le a könyvében. „Feltehető, hogy a hamis vád, amelyet 1943 nyarán emeltek a debreceni Szénatéren kincstári szénát rakodó munkásszázad ellen, vagyis hogy a szénát felgyújtották, végzetes kimenetelű lett volna, ha nem éppen 1943-ban történik. A kémelhárító kegyetlenül gyötörte a vád alá helyezett századot és tizedeléssel fenyegette őket. A zsidók azonban nem törtek meg és nem vállalták a hazug vádat. Végül a kémelhárító főnök parancsot adott, hogy mindannyian írják le, amit az esetről gondolnak. A század tagjai írásban megvádolták a Szénatér parancsnokát, hogy rendszeresen lopta és sikkasztotta a szénát, és miután már nem tudta a hiányt leplezni, felgyújtotta. A zsidó fiúk bizonyítékot is hoztak. Írásaik javát a városba is kicsempészték. Meg is lett az eredmény. A pert hirtelen lezárták, a századot a frontra vezényelték. Az ügynek e viszonylag mérsékelt kezelése azzal magyarázható, hogy éppen abban az időben sikerült a szövetségesek inváziója Szicíliában.”³⁰

Ez a végül viszonylag jól végződő eset rávilágít arra, hogy a német megszállást megelőző években a honvédség tisztikarát, illetve egész szervezetét mennyire átszötte a zsidógyűlölet, mely gyakran összefonódott a kapzsisággal, a tisztességtelen anyagi haszon-szerzéssel. Ellene a legfőbb katonai vezetés megkésve bár, de igyekezett fellépni, ezért nevezte ki Horthy Miklós 1942 szeptember végén hadügyminiszterré Nagybaconi Nagy Vilmost. Ő, mint ismeretes, több intézkedést hozott a munkaszolgálatosok helyzetének javítására, a velük való embertelen bánásmód enyhítésére. Intézkedései azonban nagy ellenszenvet váltottak ki iránta a tisztikarban. Eltávolítására összefogtak az antiszemita, németbarát politikusok, Imrédy Bélától Endre Lászlóig, és 1943 júniusában sikerült elérniük, hogy a kormányzó felmentse tisztségéből.

Endre László Pest megyei alispán állt az élén annak az önkormányzatokat tömörítő szövetségnek, mely mindent megtett a zsidóság kiszorításáért, a további kirekesztésért, a holokauszt előkészítéséért. A szövetség tagjai, a városi közgyűlések képviselői bead-

ványokkal bombázták a polgármesteri hivatalokat, és a belügyminisztériumot, újabb és újabb intézkedéseket sürgetve a zsidók ellen, a „magyar többség” érdekeire hivatkozva. Különböző nyomásgyakorló akciókat szerveztek, beadványokat, a polgárok által aláírt petíciókat intéztek Debrecenben is a város vezetőihez, felülről sugallt ötleteket adva a további diszkriminációhoz.

A Vitézi Széknek küldött 1941 januári „Nemzetvédelmi helyzetjelentés” szerint:

„A debreceni orvoskamara felterjesztést intézett a belügyminisztériumhoz a »rituális műtétek« ellen, kérve ennek megtiltását. A felterjesztés a zsidóság körében élénk érdeklődést váltott ki. A felterjesztés értelmi szerzőjéül a zsidóság dr. Ádám Gyula fűrdőorvost, az orvoskamara titkárát tartja.”³¹

„Az antiszemitizmus erősödését mutatja az az 1942 június 9-én kelt beadvány is, melyben 41 »háziasszony« kérte, hogy a piacon d.e. 10 óráig elővásárlási tilalmat vezessenek be a viszonteladók, de főleg a zsidók számára. A sok termelői és fogyasztói érdeket érintő kérdés tisztázására egyébként elhúzódott, s a piaci rendelet megváltoztatására végül nem került sor.”³² Figyelemre méltó, hogy e beadvány után a polgármesteri hivatal a zsidó baromfi- és tojáskereskedőket is eltiltotta a piaci árusítástól.

Néhány hónappal később, 1942 szeptemberében lépett életbe „a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanjairól szóló” 1942. évi XV. törvény, mely lehetővé tette a zsidók földterületeinek és beépítetlen telkeinek igénybevételét, kiosztásukat arra érdemes személyeknek. A „negyedik zsidótörvény” után a debreceni közgyűlés egyes képviselői további, még drasztikusabb intézkedések szükségességét vetették fel, ismét csak a közérdekre hivatkozva. „Mivel azonban az adott körülmények között bizonytalan volt, hogy a rászorultak képesek-e építkezni, ha házhelyhez juttatják őket, a lakásgondok enyhítésére a polgármesterhez olyan javaslat is érkezett, amely szerint a belvárosban lakó zsidókat zsúfolnák be a külvárosi bérkaszányákba, s az így felszabadult lakásokat kapják meg a külvárosi keresztények. Ezáltal ők is jól járnak, és a külvárosi háztulajdonosok is, mert a bérlők számának növelése együtt járna a lakbér emelésével. Sőt, egyes jobboldali képviselők már ekkor felvetették a zsidók gettóba költöztetésének gondolatát.”³³

A debreceni zsidókat ezekről a „helyi kezdeményezésekről” hivatalosan nem értesítették, legföljebb híreket hallottak róluk. Arról pedig sejtelmük sem volt, hogy a város vezető kormányparti politikusai, akiknek karrierje a harmincas évek második felében magasra emelkedett, országos szinten is kezdeményező szerepet játszanak a „zsidókérdés” hazai megoldásának előkészítésében. „A város régebbi és új vezető politikai személyiségei az Imrédy-kormány működése idején magasra ívelő karriert futottak be. 1938 őszén Vay Lászlót miniszterelnökségi államtitkárnak, Kolozsvár-Borcsa Mihályt pedig sajtófőnöknek, később a sajtókamara elnökének nevezték ki. Imrédy Béla következetes támogatásában pedig az új főispán, Lossonczy István jeleskedett.”³⁴

Az említett személyiségek közül mindenképpen ki kell emelni Vay László bárót, aki rendkívül aktív szerepet játszott nemcsak Debrecenben, hanem országos szinten is a Soa előkészítésében és végrehajtásában. Vay Lászlót Kolozsvár-Borcsa Mihálytól eltérően, akit a Népbíróóság halálra ítélt, és 1946 tavaszán kivégeztek, nem vonták felelősségre. Sőt, még most is Debrecen díszpolgára. (1937. február 23-án részesült ebben a megtiszteltetésben, és címétől a mai napig nem fosztották meg.) A nagy múltú család sarja 1890-ben, Tiszalókon született, 1945-ben Nyugatra távozott, és 1966-ban, Kanadában halt meg. Báró Vay László 1927 és 1939 között örökös joga tagja volt a felsőháznak, majd 1939 május végén az országgyűlési választáson megszerezte az egyik debreceni mandátumot. 1930–33-ban Bihar vármegye. 1932–37-ben Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának tisztségét töltötte be. 1940-ben a Magyar Élet Pártjának országos elnökévé választot-

ták. A tiszántúli református egyházkerület főgondnoka, és az országgyűlés külügyi bizottságának tagja volt. A kormánypárt németbarát, antiszemita csoportjának tartozott, Kolozsváry-Borcsához hasonlóan, akit egy időben „Imrédy jobbkezének” neveztek. Vay már 1942 októberében, Kállay Miklós miniszterelnök háta mögött lépéseket tett annak érdekében, hogy a németek működjenek közre a magyar zsidóság deportálásában.

„1942. október 6-án báró Vay László – a Kállay miniszterelnök által egy személyben vezetett Külügyminisztérium vezető hivatalnok – azt a javaslatot tette Budapesten Eichmann kollégájának, Wislicenynek, hogy Magyarország a közeljövőben 100 000 zsidót tudna Kárpátaljáról és Észak-Erdélyből Németországba áttelepíteni. Második lépésben kerülne sorra a sík terület (*das flache Land*, valójában az Alföld) végül Budapest.” Ez a javaslat már az 1944-es deportálás-sorozat megelőlegezése volt.⁷³⁵

Feltehető, hogy Vay Endre Lászlóval egyeztetve, és nem a saját a nevében tárgyalt Wislicenyvel. Találkozásukról más forrás is beszámol. „Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer 1942 októberében magáncéllal Budapestre látogatott, ahol megismerkedett Vay László báróval, aki parlamenti képviselő és a külügyi bizottság tagja is volt. A svábhegyi Golf klubban elköltött ebéd után Vay érdeklődött Wislicenyvel, akiről köztudomású volt, hogy a szlovákiai zsidóság deportálásának egyik irányítója, hogy vajon Magyarország is szerepel-e az áttelepítési programban. »Magyarország ugyanis – tette hozzá – kb. 100 000 zsidót szeretne áttelepíteni Kárpát-Ukrajnából és Romániából visszacsatolt területekről. A második szakaszban kerülnének sorra az Alföldön élő zsidók, végül azok, akik Budapesten, a fővárosban laknak.« Wisliceny jelentette feljebbvalóinak a magyar megkeresést, és arra utalt, hogy benyomása szerint Vay nem a magánvéleményét mondta el. Feltehetően ennek alapján ébredt fel Himmler személyes érdeklődése is a projekt iránt.”⁷³⁶

Vay a későbbiekben, németországi látogatása során is minden megtett azért, hogy bejeljesdjen a magyarországi, és közöttük a debreceni zsidók végzete.

„A kormánypárt jobbszárnyának egyik vezető alakja, a párt korábbi elnöke, báró Vay László felsőházi tag 1943 márciusában felkereste Dietrich von Jagow budapesti német követet, és arra kérte, hogy a kormánypárt képviselői csoportjának hamarosan esedékes berlini látogatásán a német fél vesse fel a zsidókérdés elintézetlenségét. Tekintettel arra, hogy Vay maga is a magyar küldöttség tagja volt, kérésével egyértelműen saját vágyálmait kívánta a német fél szájába adni, annak reményében, hogy gesztusaik eredménye Magyarországon a »német nyomás« észlelése lesz. Vay kérése nyomán a német diplomácia el is készített egy előterjesztést, de az nem ismert, hogy ezt a Berlinbe látogató képviselőcsoporttal közölték-e.”⁷³⁷

Az első, majd a második zsidótörvénnyel sújtott, rendkívül erős tömegnyomás alá helyezett debreceni zsidó közösség, helyi szövetségeseit elvesztve, magára maradt. (Vásáry Istvánt ugyan 1939 május végén megválasztották országgyűlési képviselőnek, de már az ellenzéki Független Kisgazdapárt tagjaként. Ekkor már sem neki, sem a hozzá közelállóknak volt befolyása a városi, illetve az országos politika alakulására.) A sarokba szorított, kiszolgáltatott, az aktív férfiakat a munkaszolgálatos behívók miatt nélkülöző zsidóság kivárára rendezkedett be. Reménykedett a világtörténelmi fordulatban, abban, hogy Németország elveszíti a világháborút, addig pedig sikerül életben maradnia. Mindenekelőtt a gazdasági nehézségek sújtották a Debrecenben maradt zsidókat, akiknek túlnyomó többségét nők, gyerekek és idős emberek tették ki.

„Körülöttem a zsidó közösség tagjai, beleértve a szüleimet is, el voltak foglalva a problémáikkal, azzal a nyomorúsággal, amit az egyre szaporodó antiszemita törvények idéztek elő. Ezek mind több embert tettek tönkre, ugyanis a zsidókat, akik előzőleg különböző mesterségeket űztek, egyik napról a másikra arra kötelezték, hogy hagyjanak fel velük.

Minden értelmiségi foglalkozást abba kellett hagyniuk, távozniuk kellett a hadseregből, a közszolgálatból, a mezőgazdaságból, a kereskedelemről, kártérítés nélkül felmondtak nekik a munkahelyeiken, tőkájukat és befektetésüket árja kezekre kellett bízniuk.”

Róth Márkus, a szerző édesapja nyitva tarthatta férfinabőségét, más zsidó iparosokhoz hasonlóan, kiket a koruk miatt nem hívtak be munkaszolgálatra. Ugyanakkor a zsidó vállalkozások többsége csak úgy működhetett tovább, ha sikerült „strómant” találniuk, aki képes és hajlandó volt tovább vinni az üzletet. Az „árja” cégér alkalmazása azonban gyakran azzal a következménnyel járt, hogy az üzletbe bevont „őskeresztények” visszaéltek a helyzetükkel.

„Ebben az időben a zsidók az üzleteiket, a vállalataikat »strómannokra« bízták, nem-zsidó »szalmaemberekre«, akik mint vezetők jó fizetést húztak, és ennek fejében árja identitást kölcsönözték a nevezett cégeknek. Így Balk úr, a mi házmesterünk annak a textilüzemnek lett az igazgatója, mely Braun és Bernfeld uraké volt, és akik annak a háznak a tulajdonosai is voltak, ahol mi laktunk. Ezzel a módszerrel minden nagykereskedést, üzemet, pénzügyi és bankintézményt árszítottak; a zsidó köz- és magántisztviselőket másokkal váltották fel; az ügyvédek kizárták az ügyvédi kamarából; a közkórházakban dolgozó orvosokat pedig elbocsátották. Zsidók ezrei veszítették el az állásukat, kenyérkeresetüket, javaikat, csak azért, mert zsidók. Nem-zsidók ezrei, felkészültek vagy sem, tehetségesek vagy sem, helyettesítették őket. Hasznot húztak azokból a javakból, melyet előzőleg nem bírtokoltak, egy olyan helyzet következtében, melyért egyáltalán nem dolgoztak meg.”³⁸

Ugyanezt az „árszítási” folyamat, más megközelítésben: „Debrecen politikai, szellemi, közigazgatási életének fontos területein 1942-re lényegében megtörtént az őrségváltás. 1942 folyamán több, mint 3000 keresztény iparos és kereskedő kapott jogosítványt Debrecenben és környékén. Az új vállalkozók egy része a szakmában teljesen járatlan volt, más része pedig olyan iparos és kereskedő, aki felhasználta a kínáló alkalmat és forgalmasabb helyre tette át az üzletét.”³⁹

A debreceni és környékbeli zsidók túlnyomó többsége kisvállalkozó volt, aki a két kezével, illetve szakértelmével kereste meg a kenyerét. Családjukat nyomorba döntötték a második zsidótörvény rendelkezései, illetve a munkaszolgálatos behívók. „Zsidó családok százai maradtak családfő, jövedelem nélkül, gyakran teljes bizonytalanságban, hogy mi lesz a sorsa a férjnek, a fiúnak, a testvérnek, akiket kiküldtek az orosz frontra. Családanyák százai folytattak állandó harcot, hogy fenntartsák a normális élet látszatát. Sokaknak a nyomora, melyet addig eltitkoltak, egyre láthatóbbá vált. És hogy a helyzet még súlyosabb legyen, a különböző rendeletek és zsidóellenes jogszabályok legnagyobb mértékben éppen azokat a családokat sújtották, melyekből a férfiak hiányoztak. Az iparosok, a kereskedők feleségei megpróbálták fenntartani tevékenységüket, a férjeik távolléte ellenére. De állandóan hiányzott a nyersanyag, amit nekik, mint zsidóknak nem szállítottak, ilyen vagy olyan rendeletre hivatkozva.

Ez történt az unokatestvéremmel, aki a Püspökladányban, ebben a Debrecentől harminc kilométerre lévő kisvárosban élt. Férjének a harmincas évektől kezdve üzlete volt itt. Kerékpárokkal és alkatrészekkel kereskedett. Később segédmotoros kerékpárokat is árult. Javításokat is vállalt. Magas termete volt, a fején mindig sapka, legtöbbször szürke munkaköpenyt hordott. Az egész kisváros ismerte, vevőköre, melybe sajátos módon a helyi csendőrség tagjai is beletartoztak, szerette. 1941 végén, mint sok más zsidót, behívták egy munkaszolgálatos alakulatba, melyet kiküldtek az orosz frontra. Harmincöt éves volt.”⁴⁰

A munkaszolgálat nemcsak azzal járt, hogy a zsidó asszonyoknak, gyerekeknek nélkülözniük kellett a családfő jövedelmét, de gyakran még nekik kellett ruhaneműt, élelmi-szert küldeni a férfiaknak, úgy, hogy még abban sem lehettek biztosak, hogy a szeretteik megkapják a csomagokat. „Amikor ezekre az évekre gondolok, felidézem az asszonyokat, a feleségeket, az anyákat stb., akik kétségbeesetten próbáltak előkeríteni a ruhát, a cipőt stb. amit a fiaik és házas társaik kértek tőlük. A kormányzat, a hadsereg vezetői nem voltak hajlandó magukra vállalni a parancsnokságuk alatt dolgozó férfiak ruházódásának gondját. Sőt, ellenkezőleg, amikor a keretszemélyzet észrevett egy jobb cipőt vagy ruhát a munkaszolgálatosokon, amelyet eladhattak, habozás nélkül levetették velük, és kifosztották szegényeket. Ennek a következményei gyakran drámaiak voltak. Ukrajnában a lábujjak lefagyása szinte biztos halálhoz vezetett. A szolidaritási gyűjtések, a népkonyha, a bevonult férfiak öltöztetése, a kölcsönös segítség gesztusai azonban számos családnak és egyénnek segítettek a reménytelen helyzetben.”

A zsidók nyomorúsága az esetek többségében nem váltott ki együttérzést magyar lakosságból, mely 1943-tól kezdve már súlyos ellátási gondokkal küzdött, és a keleti fronton elszenvedett embervesztés következtében egyre több lett a gyászoló család. „Arra a következtetésre jutottam, hogy a munkatársaim számára a zsidók helyzete, akiket gyakran megfosztottak a létfenntartás eszközeitől és a vagyonuktól, és akiknek a családjai nélkülöztek a férfiakat, a családfenntartókat, teljesen elfogadott és normális dolog volt. A kormányzat részéről folytatott húsz évig tartó állandó, napi alattomos propaganda után, és azután, hogy a sajtó egy része állandóan azzal foglalkozott, hogy a zsidók milyen aránytalanul nagy szerepet játszanak az ország gazdasági életében, az emberek elfogadták, hogy ez most meg fog változni. Mindez anélkül történt, hogy a gyűlölet a mindennapi életben kifejezésre jutott volna, néhány kivételtől eltekintve. A zsidó honfitársak kifosztása, vagyonának eltulajdonítása nyíltan vagy burkoltan elfogadottá vált a többi polgár számára. Az egész folyamat ésszerűvé és szinte magától értetődővé vált a közvélemény számára.”⁷⁴¹

A debreceni zsidók kiszolgáltatott helyzetükben, amikor a sajtó, a társadalmi szervezetek, az állami és önkormányzati állandó nyomás alatt tartották őket, a világháború számukra kedvező alakulása mellett legfőljebb megmaradt emberi kapcsolataikban bízhattak. A debreceni polgárság egyes tagjai részéről mutatkoztak is a szolidaritás jelei, annak ellenére, hogy a hatóságok gondosan feljegyezték a „zsidóbarátság” megnyilvánulásait. A debreceni városi levéltárban megmaradtak a Vitézi Székkapitányhoz beérkező jelentések, melyek arról tanúskodnak, hogy az egyetemen több tanár is bírálta az antiszemitizmust és a zsidókkal való bánásmódot. Az egyetemen a tanári kar tagjai közül néhányan kiálltak a zsidók mellett, miközben továbbra is ez az intézmény maradt az antiszemita uszítás, sőt, a német nemzetiszocialista propaganda terjesztésének központja. A diákság véleménye is megoszlott, még a szélsőségeseké is, akik között illegális kommunista sejt is működött. (Az egyik hallgató, a jogász Újhelyi Szilárd, egy ideig a Turul folyóiratának, az Új Vetésnek volt a szerkesztője, majd „átigazolt” a kommunistákhoz.)

„Beszélük, Dr. Kovács Andor, a debreceni egyetem jog- és államtudományi karának tanára a II. zsidótörvénnyel kapcsolatban a következő kijelentést tette hallgatói előtt: »Az okos zsidókat kitették az ipari és kereskedelmi vezető állásokból és helyükre egy csomó hülye keresztényt tettek.« Egy másik előadáson a Jud Süss filmnek debreceni előadásával kapcsolatban: »A Jud Süss egy hülyeség. Már nem vagyok gyerek és állíthatom maguknak, hogy sok zsidóval érintkeztem és beszéltem, de ezek között egyik sem volt gazember, annál több gazember volt azok között a keresztények között, akikkel eddig találkoztam.« Dr. Kovács Andor 1911 óta szabadkőműves, tagja a Rotary klubnak. Konok

liberális egyéniség. Megjegyezni kívánom, hogy az egyetemi ifjúság nem bírható rá, hogy tanúként szerepeljen az ügyben. A fentieket tehát bizonyítani nem lehet,” olvasható a Vitézi Szék 1942 áprilisi nemzetvédelmi jelentésében.⁴²

Más, tekintélyes tanárok is igyekeztek ellensúlyozni a az antiszemita propagandát, több-kevesebb sikerrel. „A vitézi székkapitányi jelentések pedig 1942–43 folyamán többek között arról tudósítanak, hogy az egyetemen Fest Sándor egyetemi tanár angol szemináriumán a zsidó és a keresztény hallgatók a legnagyobb barátságban vannak, s hallgatják és továbbadják az orosz rádió híreit.”⁴³

Egy ismert, és a református egyház vezetésével közeli kapcsolatban álló professzor is erősen bírálta a hivatalos irányvonalat. „Berényi István vitézi székkapitány jelentése szerint az egyetemisták ekkor főként Karácsony Sándor pedagógiaprofesszor körül gyülekeztek, akit a város jobboldali elítje »veszedelmes gondolkodású embernek« tartott, és a körülötte kialakuló »népes csoport« a tételeibe kapaszkodva kialakított egy alapjában véve minden faji kérdést tagadó, demokrata internacionalista irányt. Ez a társaság »bevonta a maradék zsidó hallgatókat, állandó kapcsolatot tart fenn a baloldali érzelmű ruszin ifjúsággal, és állandó propagandát fejt ki a Turul és minden nemzeti gondolat ellen.« Nem volt véletlen Berényi szerint, hogy »gyakran lehet őket együtt látni zsidókkal«, és – tette hozzá befejezésül a székkapitány, némiképp megbotránkozva – történik mindez a Turul sapka viselésével egyidejűleg.”⁴⁴

Ezekre a zsidók melletti szimpátia-tüntetésnek is felfogható szemináriumokra, illetve előadásokra a német tanszék szomszédságában került sor, melynek vezetője, dr. Huss Richárd, élen járt az antiszemitizmus terjesztésében, és a Volksbundot népszerűsítette. A tanszékhez kapcsolódva működött a Német Tudományos Intézet dr. Heybey Wolfgang egyetemi német lektor vezetésével 1941 novemberétől, mely még erősebben képviselte ugyanezt a szellemiséget, és terjesztette a náci eszméket.

Azt, hogy a civis polgárság, különösképp pedig az értelmiség egy része nem ért egyet az antiszemita politikával, a debreceni zsidó közösségből is megéreztek egyesek, elsősorban azok, akiknek még lehetőségük volt a munkájuk révén kapcsolatban maradni a helybeliekkel. Közéjük tartozott Róth Márkus, akinek elegáns férfiszabóságát továbbra is felkeresték régi megrendelői. „Jöttek a tanárok, olyan középfokú tanintézmények oktatói, mint a Dóczy vagy a Svetits. Megmaradt bennem néhány vendég neve, mint például Péterffy tanár úr, és vagy dr. Székely Győző... Ő évente több öltönyt is rendelt nálunk, már nagyon régóta. A borítékon, melyek a számlákat tartalmazta, s amelyeket nekem volt tisztem kézbesíteni, a neve előtt szerepelt a »Vitéz« szó.”

Róth Márkus bízott a város „úri társadalmában”, melynek tagjai a legnehezebb időkben is biztosították nagyrabecsülésükről, és ennek séta közben, a Piac utcán jelét is adták. „Az út során mindvégig erősen hatott rám, hányan köszönnek nekünk. Természetesen apám volt, akit szertartásosan üdvözöltek. Ezek a köszöntések többnyire abból álltak, hogy az emberek, többé vagy kevésbé, megemelték a kalapjukat. Egyidejűleg azok az emberek, akik szembejöttek, kissé biccentettek a fejükkel, és ugyanakkor mosolyogtak, vagy úgy tettek, mintha mosolyognának. Nem tudtam mindazokat azonosítani, akik köszöntöttek bennünket, eszembe sem jutott, hogy megkérdezzem az apámat, vagy nem mertem. Az volt az igazság, hogy ez a felvonulás kissé idegesített, ugyanis rettenetes zavarban voltam. Szerencsére az apám mellettem volt, és viszonzta az üdvözléseket. Hallgatva a szüleim társalgását, arra a következtésre jutottam, hogy ezeknek az illendően, mi több, elegánsan öltözött embereknek a többsége Róth Márkus, és a *Tailor for Gentlemen* cégérű szabóság megrendelője volt. Sokan közülük a jó társaság tagjai voltak, városunk konzervatív gondolkodású, keresztény (többségben kálvinista) polgárai. Ami az apámat illeti, tudtam, mivel néhányszor beszélt róluk, hogy igen jó véleménnyel volt róluk.”⁴⁵

A szívélyes köszöntéseket a debreceni utcán, a régi megrendelők kitartását biztatásként is fel lehetett fogni, mellyel a polgárok azt üzenték a zsidóknak: tartsatok ki, hamarosan elmúlnak a rossz idők, és akkor újra megbecsült tagjai lesztek a város társadalmának. Ez a spontán szolidaritás azonban a válságos időkben kevésnek bizonyult. A konzervatív-liberális értelmiség tagjai, azok, akiket erkölcsi gátlásaik, és a józan eszük visszatartott attól, hogy hasznot húzzanak a zsidók balsorsából, többségben voltak ugyan az antiszemita politika „konjunktúra-lovagjaihoz” képest, de a nyilvánosságtól megfosztva és a helyi társadalom peremére szorítva nem volt lehetőségük arra, hogy szembeszálljanak velük. Ehhez ugyanis felül kellett volna vizsgálni egész világszemléletüket, a zsidósággal kapcsolatos sztereotípiáikat, addigi „kereszténymemzeti” nézeteiket. Efféle önvizsgálatra szinte senki sem volt képes Debrecenben, kivéve talán a tehetséges, de a kortársak által nem sokra becsült költőt és tanonciskolai tanárt, Gulyás Pált.

A rendszerhez kötődő református egyház vezetése sem volt képes szakítani a szociális és teológiai érvekre hivatkozó „mérsékelt zsidóellenességgel”, mely kifejezésre jutott Ravasz László: Zsidókérdés az egyházban című, 1939-ben megjelent könyvében. Ezt, az empátia teljes hiányát tükröző álláspontot képviselték a református püspökök, Révész Imre és Ravasz László a felsőházban, amikor a többi keresztény felekezet vezetőjével együtt megszavazták az első két zsidótörvényt, és csak a harmadiknál tartózkodtak. A református konvent többséggel szavazta meg azt a rendelkezést is, mely szerint az áttérésre jelentkezésre zsidók keresztelése egyéves várakozási idő előtt tilos, és az ezt megszegő lelkészek ellen fegyelmi eljárást indítottak.

Mind a németek iránt hagyományosan bizalmatlan, de a szovjet hadsereg előrenyomulásától megrémült civisek, mind pedig a zsidók „kivárasra” játszottak, csodában reménykedtek, abban, hogy a világháború hamarosan véget ér, és akkor megszűnik a zsidók kirekesztettsége, eltűnik körülöttük a mesterségesen gerjesztett feszültség. A Soa valódi dimenzióival, azzal a veszéllyel, mely a náci részéről leelkedett a magyar zsidóságra, 1944. március 19-e előtt a debreceni keresztények a legkevésbé sem voltak tisztában; de nem számolt a fenyegető népiirtással a debreceni zsidóság sem, bár tagjai között jó néhány kivételesen művelt, és a lehetőséghez képest tájékozott ember volt.

Róth Márkus a politika iránt érdeklődő, a szociáldemokráciához kötődő, viszonylag jómódú, értelmes szabómester volt, aki az első világháború előtt évekig élt az Egyesült Államokban is. Tőle telhetően mindent megtett azért, hogy tisztán lásson a hazai és a nemzetközi politikában. „Rendelkezésünkre álltak a főváros nagy liberális lapjai: Az Újság és a Magyar Nemzet. Hangnemük mérsékelt volt, gyakran bátor is. A háború alatt végig, egészen a németek bevonulásáig, a vezércikkek, a politikai kommentárok, de a katonai elemzések is, lehetővé tették, hogy tisztán lássunk. Atvettek cikkeket a semleges országok sajtójából is, Svédországból és Svájcából is, melyek nem támogatták a hivatalos sajtó által terjesztett véleményt, sőt, ellentmondtak a hivatalos propagandának. Egyes, az Afrikában, és Európában, Oroszországban folyó hadműveletekről szóló cikkeken szinte szó szerint megismételték, amit előző nap a londoni rádióban hallottam. Több mint ötven évvel később nem is értem, hogy engedélyezhette a magyar cenzúra ezeket az anyagokat! Igaz, máskor meg ezek az újságok fehér foltokkal jelentek meg: itt közölték volna a cikkeket, melyeket a cenzúra eltávolított. Apám a reggeli, helyi lapon kívül előfizetett a liberális budapesti újságra, ez volt a kedvence. De gyakran előfordult, hogy este, hét vagy nyolc óra felé, elküldött, hogy hozzak más, Budapesten megjelenő reggeli hírlapokat, melyek estére értek le Debrecenbe. Ez volt előbb Az Est, majd a 8 Órai Újság, melyek pontos és tisztességes lapok voltak.”

De ezekben az újságokban, sőt, még a külföldi rádiók adásaiban sem esett szó az európai zsidóságról. „Különös módon egyetlen komolynak nevezett újságban sem jelent meg a legrövidebb újságcikk, de a legkisebb célzás sem arról, mi a sorsa a zsidóknak a németek által elfoglalt, illetve megszállt területeken. A londoni rádió adásaiban, melyet rendszeresen hallgattam, az ezzel kapcsolatos kifejezések rejtélyesek voltak, elég homályosak ahhoz, hogy ne keltsék fel a figyelmet. A moszkvai rádió adásai, melyeket nehezebb volt fogni, vajon árnyaltabbak, részletesebbek és érdekesebbek voltak-e? Több információt tartalmaztak-e egyéb területekről? Én csak véletlenül tudtam befogni ezt az állomást. A magyarul sugárzott »Amerika hangja« ebben az időben főként kommentárok-ból állt, vagyis hát leginkább Mackenzie professzor felolvasásaiból: »Itt Mackenzie professzor beszél. Hozzátok szólok, magyarok.« Értésünkre adta, hogy a háború után mindenkinek felelnie kell majd az elkövetett gaztetteiért. Erre gyakran visszatért: »Figyelem! Magatartásukat figyelik, és nem kerülik el az igazságos büntetést!« Napjainkban, amikor visszagondolok erre, úgy tűnik, hogy ezek az emberek, akik a stúdióban beszéltek, olyan közönséghez fordultak, melyet nem ismertek, és olyan témáról, melynek a súlyát nem mérték fel. Nem érzékelték a mindennapi életünkben megjelenő borzalmat, nem fogták fel, mit jelent a valóságban, mert meghaladta a képzeletüket.”⁴⁶

A debreceni zsidóknak arra is lehetőségük nyílt, hogy szavahihető tanúk beszámolóit is meghallgassák, ugyanis a Belügyminisztérium menekültügyi osztályának szervezésében 1942-ben Szlovákiából menekült zsidók érkeztek hozzájuk, akik beszámoltak arról, hogy a németbarát szlovák kormány, a lakosság támogatásával miként fogdosta össze, majd deportálta az ottani, túlnyomó többségben magyar anyanyelvű zsidóságot. Ennek az akciónak a dokumentumai még nem kerültek elő, csak Gonda László, mint résztvevő és tanú emlékezett meg róla könyvében. „1941 elején a miniszterelnök – az a gróf Teleki Pál, aki többször kezdeményezője volt a zsidóellenes intézkedéseknek, de néha mégis elfogta az üldözöttek iránti irgalom érzése – engedélyt adott a belügyminisztérium szociális osztályvezetőjének, Antall Józsefnek, hogy a fasiszták elől Magyarországra menekült lengyel, szlovák és jugoszláv zsidóknak minden támogatást megadjon. Ezúton valóban menekültek meg zsidók, s az átutazókat is segítették legális iratokkal. Ez az akció 1942-ben is folyt, Teleki gróf halála után is. Az akció során, 1942 elején, a két debreceni hitközség értesítést kapott a Központi Irodától, hogy Budapestre érkezett mintegy 5000 menekült, főleg lengyel zsidók, és ezeket a KEOKH keresztény papirokkal látta el, hogy a náciaktól megmentse őket. Felszólították a debreceni zsidó hitközségeket, hogy a menekültek ellátásából és gondozásából vegyék ki a részüket. A debreceni zsidóság bizottságot alakított a menekültek gondozására. Dr. Weiss Pál főrabbi látta el nagy odaadással az elnöki tisztelet. Segítségére voltak: Fogel Miksáné, Fogel Marcellné, Hoffer Vilmos, Hirsch Ernő és mások. A menekültek két évig biztonságban éltek Debrecenben. Albérletben laktak különféle lakásokban, havonta egyszer jelentkezniük kellett a rendőrségen. A menekültek próbálták a közelgő veszedelem gondolatát a debreceni zsidók lelkében felkelteni.”⁴⁷

A debreceni zsidók nem hitték el a menekültek beszámolóit, pontosabban meg voltak győződve arról, hogy „efféle szörnyűségek Magyarországon nem történhetnek meg”. Az illúziót táplálta, hogy a helyi többségi társadalom tagjai részéről, főként az értelmiség részéről folyamatosan érkeztek szolidaritásról tanúskodó jelzések, s ezek bizonyos mértékig ellensúlyozták az antiszemita megnyilvánulásokat, illetve tüntetéseket. Közben a helyi közigazgatás Kölcsey Sándor polgármestersége alatt kifejezetten ellenségesen bánt a zsidósággal, és az 1941 novemberében hivatalba lépett Szilassy László megyei főispán is Imrédy Béla „szalonnyilas” pártjához állt közel. Mégis, Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt a konzervatív-liberális irányzatnak még maradtak bizonyos pozíciói a kormány-

ban, mindenekelőtt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Bethlen István „bizalmi embere” személyében. 1943-ban, amikor Olaszország „kiugrott” a háborúból, újjáéledtek a debreceni zsidóság illúziói, melyek a Horthy-rendszerhez fűződtek.

Ha Róth Miklós szociáldemokrata szavazó édesapja, az intelligens és széles látókörű Róth Márkus szabómester nem adott hitelt a menekültek sokkoló beszámolóinak, hogyan vehették volna komolyan a zsidókat fenyegető náci népiirtás veszélyét az „úri középosztály” németellenes képviselői?

„Mi, és mindenekelőtt a szüleim, sok mindentről értesültünk. De ők sem voltak képesek elhinni, hogy bizonyos dolgok lehetségesek. 1941-től kezdve a magyar hatóságok (KEOKH – Külföldieket Ellenőrző Központi Hatóság) a mi városunkban is, úgy, mint másutt, embereket gyűjtöttek össze, zsidó családokat, akik nem tudták igazolni, hogy a szüleik és a nagyszüleik Magyarország területén születtek. Emberek ezreit, 15 000 és 20 000 között deportáltak Magyarországról keletre, úgymond oda, ahonnan származtak. Hónapokkal később, néhányuktól, akik csodálatosan megmenekültek, megtudtuk, hogy mi történt velük. Vonaton szállították el őket Kamenyec-Podolszk körzetébe, Galiciába, mely ma Ukrajnához tartozik, ahol hiányzott a szállás és élelem, és nyílt mezőn, a puszta földön töltöttek heteket. A magyarok (katonák, csendőrök) át akarták adni őket a németeknek. Ők azonban nem voltak felkészülve a »szállítmány« fogadására. Némi alkudozás után, a német hadsereg különleges egysége, az Einsatzgruppe sortűzekkel kivégezte őket. Néhányuknak sikerült megmenekülniük. De elbeszélésük senkit sem győzött meg. Ilyesféle borzalmak nem léteznek! Lehetséges, hogy a magyar katonák, még ha antiszemita szellemében nevelték is őket – ami ráadásul még meg is erősödött az utóbbi években – nem reagáltak az efféle borzalmakra? (Úgy tűnik egyébként, hogy a magyar hadsereg néhány alakulata kevésbé volt közreműködő, a németek legnagyobb meglepetésére.) Apám füléhez más beszámoló is eljutottak. Mint egy Szlovákiából érkezett menekülté, 1942-ben. Ez egy ötven körüli úr volt. Elég elegánsan öltözött acélkék öltönyében, puha kalapjában. Magyar beszéde kissé választékos volt, de tökéletes (mint az első világháború előtti Nagymagyarország zsidó polgárainak, anyanyelve és legjobban szeretett nyelve a magyar volt.) Nálunk evett, valamikor a hét közepén.

Egy nap a mi szlovák menekültünk mesélni kezdte hogyan zajlott náluk a zsidók üldözése és deportálása. Apám megkérte, hogy ezeket a részleteket ne mesélje a család előtt. Majd az étkezés végén félrevonultak. Később láttam az apám, ahogy kivörösödött szemmel kijön és azt ismétli:

– Nem, ez lehetetlen! Nem, ez lehetetlen!

És a vendég megismételte:

– De Róth úr, el kellett mondanom magának!

Ez vajon 1942-ben volt, vagy 1943-ban? Már nem tudom. Az évek során láttam a szüleimet, amint a félelem és remény között vergődnek, ahogy a hitlerizmus feltámadt, megerősödött, és évről évre, hónapról hónapra közelebb jött.²⁴⁸

Megdöbbszentő, és nehezen hihető tény, de a debreceni zsidók nemcsak a „hontalanak” nyilvánított és Ukrajnába kitoloncolt magyar zsidók lemészárlásáról, és a szlovákiai hitsorsosaik deportálásáról értesültek, de információt szereztek Babij Jarról, arról, ami 1941 szeptemberében Kijevben történt az ukrán zsidókkal. „Az első megrázó híreket a Kamenyetz-Podolszk-i és a galíciai vérengzésről azok a zsidó ifjak hozták, akiket 1941-ben a magyar hadseregbe, mint munkaszolgálatosokat besoroztak és autószerelőként vagy autóvezetőként foglalkoztattak. Ezek viszonylagos biztonságban voltak – tanúságuk szerint Auer Kálmán debreceni katolikus gimnáziumi tornatanár, tartalékos százados emberséges jóvoltából. A zsidó munkaszolgálatos autóvezetők egy része még 1941-ben

leszerelt, de voltak olyanok is közöttük, akiket ott, a keleti fronton átettek munkaszolgálatos századokba. Ezeknek pokoli életéről alább lesz szó. Egyik ilyen zsidó autóvezető, Weinstock Ferenc mérnök Kijevig jutott el a magyar honvédséggel. 1941 őszén tért vissza Debrecenbe. Tőle hallhatta többek között a történetíró is, a kijevei zsidók lemészárlásáról szóló elbeszélést – de az a gondolat, hogy ez a debreceni zsidókkal megtörténhetik, nem merült fel a hallgatók tudatában. Weinstock Ferencet 1942-ben újra behívták munkaszolgálatba, s abból vissza már soha nem tért.⁷⁴⁹

Róthéknál lakott egy szlovákiai magyar zsidó menekült család is, egy fiatalasszony, két gyermekével. A nő, miután hiába próbálta meggyőzni a debreceni zsidó közösség tagjait arról, hogy a náciák miféle sorsot szánnak nekik, a német megszállás hírére, címe hátrahagyása nélkül, nyomban elköltözött tőlük, nem vonult be a gettóba a városi hatóság felszólítására. Az időközben beszerzett hamis papírokkal, álnéven a külvárosba költözött, és a gyerekeivel együtt sikerrel rejtőzködött a felszabadulásig. (A család sorsáról Róth Miklós 1946-ban, Párizsban értesült.)

A debreceni zsidók, ahogy a józanabb civisek is, 1943-tól kezdve „kivárára” rendezkedtek be, igyekeztek a lehető legdiszkrétebben viselkedni, de nem készültek fel arra a lehetőségre, hogy „illegálisba kell vonulniuk”. Továbbra is törvénytisztelő állampolgárként viselkedtek, kerülték a nyilvános helyeket, és buzgón imádkoztak, ahogy erre felhívták őket a hitközségek vezetői. „Az imák alatt a zsinagógában hallottam, hogy néhány felnőtt sír. Ortodox közösségünk rabbija a prédikációiban ostromozta a híveit. Mivel nem értettem a jiddist, akkor figyeltem csak fel, amikor felemelte a hangját és így szólította meg a hallgatóságát: *Jiddis kinder, jiddis veiber!*” (Zsidó gyermekek, zsidó nők, vagy inkább zsidó feleségek!) Láta, hogy a férfiak eltűntek, behívták őket, így aztán csak a nők és a gyermekek maradtak, és nekik kellett volna a magatartásukkal példát mutatni, diszkréten viselkedni, hogy láthatatlanok maradjanak.

Valójában, ritka kivételektől eltekintve, ekkor már nem jártunk nyilvános helyekre, oda, ahol a jelenlétünk, illetve bármely zsidó egyén megjelenése feltűnést kelthetett volna. Nem mentünk többé moziba, ami nem igazán hiányzott, tekintve, hogy előzőleg sem mentem oda évente két-háromnál többször a szüleimmel. De már nem jártunk a nagyerdei szabadtéri uszodába sem, amit rendszeresen látogattunk a hosszú, meleg alföldi nyarakon... 1940 nyara óta tehát elfogadtuk, hogy számunkra kötelező a legnagyobb diszkréció. Ugyanettől az időtől kezdve zsidók és nem-zsidók közötti régi barátságok meglazultak, vagy diszkrétebbekké váltak. Az antiszemita légkör lassanként megerősödött, a nem-zsidók tartottak attól, hogy zsidóbarátnak tartják őket, vagy ahogy gyűlölködve mondták róluk, »eladják magukat a zsidóknak«.⁷⁵⁰

1943-tól kezdve a hazai politikai helyzetre rányomta bélyegét a náci Németország elkerülhetetlen veresége. A debreceni zsidóság, a magyar kormányzat és a helyi elit németellenes, konzervatív-liberális képviselőihez hasonlóan a világháborúban bekövetkező fordulattól várta a súlyosbodó válság megoldását, figyelmen kívül hagyva a radikális, Hitler mellett a végsőkéig kitartó nacionalisták népszerűségét, az antiszemitizmussal összefonódott antikommunizmus támogatottságát. Pedig már a tizenöt éves Róth Miklós is tanúja volt egy olyan beszélgetésnek, mely előrevetítette az 1944-es tragédiát: „1943 nyarának végén alkalmam volt megállapítani, hogy mi zsidók mennyire másféle végkifejletre számítunk, mint a polgártársaink többsége. Egy vasárnap, késő délután, a nagyerdei községi strand bezárása után elbúcsúztam a barátaimtól, és a villamos végállomása felé siettem, mely közel esett. Rövidesen más emberek közepén találtam magam, akik hoztam hasonlóan a városközpont felé tartó villamost várták. Véletlenül két fiatal alhadnagy mellé kerültem, akik láthatóan szintén a strandról jöttek. Előbb akaratlanul, majd fokozó-

dó figyelemmel követtem kevésbé diszkrét beszélgetésüket. Olaszországról társalogtak, az áruló Badoglioról, az olasz hadseregről, célozhattak az első világháború alatt történt eseményekre, és végül erre a kifejezetten rasszista megállapításra jutottak: »Az olaszok cigányfajták, satnyák és gyávák.«

Ez a beszélgetés akkoriban erősen elgondolkodtatott. És a későbbiekben újra felidéztem. A harag, a bosszúság, mely egészen a gyűlöletig fajult ezekben a fiatal tisztekben, megértettette velem, hogy ők mennyire azonosulnak a tengelyhatalmakkal. Meg voltak győződve arról: Magyarországnak érdeke, hogy kitartson szövetségesei mellett a világ színpadán. Ugyanakkor felmértem a tétovgató távolságot, ami elválasztotta felfogásukat a kor világától.⁷⁵¹

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy városi hatóság, illetve országos szinten a Belügyminisztérium, ilyen rendkívül feszült helyzetben, amikor komoly társadalmi erők törekedtek a pattanásig feszíteni a többség és a zsidó kisebbség viszonyát, meg tudta előzni komolyabb konfliktusok kirobbanását. A zsidó közösség tagjai Debrecenben is viszonylagos biztonságban érezték magukat, egészen a német megszállásig.

„Mégis, a zsidóellenes propaganda ellenére, mely már Horthy hatalomra kerülésekor, fehérterror idején kezdődött – ennek áldozatai Kun Bélára és száznapos kommunista uralmára hivatkozva főként a zsidók közül kerültek ki –, és annak dacára, hogy az egyetemi hallgatók tüntettek – ezeket a fiatal vagányokat nácibarát felbujtók bátorították –, továbbá figyelembe véve a rivalizálásból eredő ellenségeséget, mely bizonyos körökben a zsidók sikerei váltottak ki, az utca képe nem változott a gyermekkorom óta.

Egyébként a város rendőrei, bármilyen pipogyák és kevésbé mozgékonyak voltak, olyan tiszteletet parancsoltak, hogy senki nem merte megzavarni az utca nyugalma, még a szokásos őrhelyüktől távol sem. Igaz, hogy miután leszállt az éjszaka, vagy csak besötétedett, nemigen mentünk el otthonról, de legalábbis nem távolodtunk el a város jól kivilágított központjától. Mi, azaz a zsidó kamaszok. Nap közben nem volt gondom azzal, hogy elmenjek bizonyos külvárosokba, ahol a környezetem tagjai is megfordultak [...] Azok után, amit akkoriban átéltem, és ma újra felidézek, úgy tűnik számomra, hogy az emberek nem érezték sem gyűlöletet, sem ellenszenvet zsidó szomszédaik vagy munkatársaik iránt. Zsidók és nem-zsidók egymás mellett éltek és gyakran kölcsönösen becsülték egymást, és ez sokszor vezetett a rokonszenv kialakulásához.

Emlékeim szerint a kispolgári környezet, amelyben a mindennapi életemet éltem, ki-egyensúlyozott volt. Senki sem tagadta, hogy a zsidó kisiparosok hasznosak, ez kétség kívül így volt. Tanúja voltam annak, hogy Debrecen közelében, a hivatalos antiszemitizmus ellenére, a különböző politikai felfogású polgárok modortalannak érezték nyilvánosan kinyilvánítani a zsidók iránti ellenszenvüket.⁷⁵²

Ez az ellentmondásos, feszültséggel teli, de végső soron mégiscsak kezelhető és fenn tartható helyzet változott meg a német megszállással. Az újonnan megalakult Sztójay-kormány a központilag vezérelt, intenzív uszítással és a német nácik által sugallt rendeletekkel, a radikális nacionalisták közreműködésével felszabadította a társadalom mélyén szunnyadó, addig többé-kevésbé elfojtott destruktív energiát, és a zsidóság ellen fordította.

1944. március 19-én, és az azt követő napokban a német haderő Hitler parancsára végrehajtotta a Margaréta-tervet, mely katonai szempontból az utolsó sikeres német villámháború volt. A Weermacht parancsnoksága súlyt helyezett arra, hogy a Budapestre való bevonulással egy időben Kelet-Magyarországon, így Debrecenben is megjelenjenek a német csapatok, így a támadás mindenütt meglepetés-szerű legyen. „1944 március 19-én repülőgépen Debrecenbe is német katonai és rendőri erők érkeztek. Dél előtt 10 órakor

az SS alakulat dalolva vonult a Nagyállomás, a reptér felől a belvárosba. Két nappal később, a német katonaságot követve megérkezett Bauer ezredessel az élen a Gestapo egy csoportja, majd az Eichmann irányításával tevékenykedő Sonder Einsatzkommando (SEK) egyik vezetője, dr. Sigmund Seidl kapitány is egy-két tucat emberével, hogy a zsidókérdést ebben a térségben is »rendezzék«. Március 24-én elfoglalták a hatalom szempontjából legfontosabb helyeket és a tiszántúli csapataik parancsnokságát a városban rendezték be. A karhatalmi feladatokra a kevés létszám miatt azonban szükségük volt a magyar csendőrség, a rendőrség és a helyi városvezetés közreműködésére is. A város élére állított Bessenyei Lajos kormánybiztos-főispánban és az antiszemita Beregfy Károly hadtestparancsnokban – aki később Szálasi hadügyminisztere lett – megfelelő partnert találtak.⁵³

Magyarország megszállása váratlanul érte Kállay Miklós miniszterelnök kormányát, Horthy Miklós kormányzót, de a nyugati szövetségeseket és a magyar zsidóságot is. Senki nem tudta felfogni, hogy a katonai akcióra pontosan milyen okokból került sor, és milyen célokat akarnak vele elérni a világháború utolsó időszakában, amikor a náci Németországnak már nincs esélye rá, hogy, hogy legyőzze a szövetséges hatalmokat. Valójában még ma is vitatott, miért valósította meg a Wehrmacht a már 1943 őszén kidolgozott Margaréta tervet, és hogyan következett belőle a magyar holokauszt, és ennek részeként a zsidóság deportálása Debrecenből.

Érdemes idézni Christian Gerlach német történészt, aki Hitler döntésének hátteréről a következőket írja: „Vajon miért szállta meg a német hadsereg Magyarországot? Tarthatatlan az az álláspont, hogy Magyarországot azért szállták meg, hogy egy már elveszett háborúban legalább a magyarországi zsidókat elpusztítsák [...] A megszállás német céljai a következőkben foglalhatók össze: ellenőrzés, mozgósítás és stabilizáció – vagyis meg kell akadályozni, hogy Magyarország külön fegyverszünetet kössön; emberi erőit termelési és hadi célokra, gazdaságát háborús erőfeszítés céljaira kell mozgósítani; végül sebezhető politikai rendszerét bizonyos társadalompolitikai intézkedésekkel stabilizálni kell a Vörös Hadsereg ideérkezése előtt, mivel Magyarországot – ahol nem volt fasiszta szociálpolitika – a kommunizmus veszélyének kitett, manchesteri kapitalista társadalomnak tartották. Mindezen lépések azonban a német diplomaták, tisztek, köztisztviselők, újságírók, SS-vezetők és maga Hitler szemében is összekapcsolódtak a zsidóüldözés fokozásával, a zsidókban ugyanis a defetizmust, a militarizáció akadályát, a gazdasági passzivitást, az elenséges propaganda terjesztőit látták, akik ráadásul olyan erőforrások birtokosai voltak, amelyekre a populista újraelosztásnak volt szüksége. Ezeket a nézeteket a magyarországi szélsőjobb oldali politikusok is vallották. Ily módon tehát a megszállás elválaszthatatlanul összekapcsolódott a zsidóellenes politikával.”⁵⁴

Ezeknek a Magyarországgal kapcsolatos, titkos náci céloknak a hátterében Hitlernek az a téves katonai számítása húzódott meg, hogy a nyugati szövetségesek partraszállására nem kerül sor, és a szovjet hadsereg előrenyomulását a Kárpátok vonalán sikerül megállítani. A magyar „úri középosztály” jó része is úgy vélte, hogy 1944 folyamán állóháború alakul majd ki, melyben kulcsfontosságú a front mögötti háttország megerősítése, és a német befolyás elviselése lehetővé teszi az elhúzó háború eredményes folytatását. A magyar társadalom, a „keresztény-úri középosztály” rettegett a szovjet megszállástól és az 1919-es kommunista uralom visszatérésétől. Az államapparátus elfogadta a németek katonai-hadászati intézkedéseit, végrehajtotta a támogatásukkal megalakult Sztójay-kormány kormány rendeleteit. A németek a közhangulatot érzékelve hozták meg intézkedéseiket. „Az OKW már március 24-én – hivatalosan a galíciai szovjet előretörés miatt – Magyarország Tiszától keletre fekvő területét hadművelési térséggé nyilvánította, anélkül, hogy megvárták volna a magyarok állásfoglalását, és a »Deutscher Befelshaber

im Operationgebiet Ostungarn« (a kelet-magyarországi hadműveleti terület német parancsnoka), valamint ennek debreceni törzskara alá helyezte. A parancsnok a hatvan éves Kuno Hans von Both volt.⁷⁵⁵

Az események Debrecenben is, úgy, mint mindenütt az országban, hihetetlen gyorsasággal, azonos forgatókönyv szerint követték egymást. „1944. március 21-én, a megszálló csapatokat követve, Sigmund Siedl kapitány, az Eichmann-kommandó egyik vezetője mindössze két tucat emberrel érkezett a városba, hogy előkészítse a zsidóság deportálását. A kis létszámú egység segítséget kapott a város kicserélődő, németbarát vezetésétől, Bessenyei Lajos kormánybiztos-főispántól és Beregfy Károly hadtestparancsnoktól, valamint a helyi csendőrség és a rendőrség alakulataitól. A deportálások előkészítése Debrecenben is kész forgatókönyv szerint zajlott. Első lépésben felfüggesztették a hitközség autonómiáját, s tekintélyes vezetőiből létrehozták a Zsidó Tanácsot. Ezt követte a zsidó iskolák likvidálása, március végén valamennyi iskolában befejezték a tanévet, a tanulókat hazaküldték. Eközben a kormány rendeletek özönét alkotta meg, amely a legapróbb részletekig, tilalmak sokaságával korlátozta a zsidó lakosság életét.”⁷⁵⁶

Róth Miklós részletesen leírja a német megszállók, először a Luftwaffe csapatainak bevonulását Debrecenbe. Beszámol a sorozatos zsidóellenes intézkedésekről, a sárga csillag viselésének elrendeléséről, és a lakosság ezzel kapcsolatos reakcióiról – a többség „félrenézett”, csak néhányan gúnyolódtak –, majd a gettó kijelöléséről, ahova 1944. május 15-én kellett átköltöznie a zsidó közösség tagjainak. Innen a gyűjtőtáborba, a Serly-féle téglagyárba, majd onnan a vagonokhoz vezetett a zsidók útja.

Érdemes felidézni az egyetlen engedélyezett helyi újság, a Debreceni újság – Hajdúföld című „keresztény politikai napilap” alapján a hivatalos tájékoztatást az eseményekről. Március 21-én még csak gyülekezési tilalomról, színházi és mozielőadások elmaradásáról adtak hírt, két nappal később pedig Sztójay Döme új kormányának megalakulásáról. Március 25-én a nyilvánvalóan központi utasításra megjelentetett, „A zsidóság szerepe” című vezércikk a manipuláció és az elhallgatás cinikus keveréke. Nem szól semmit a németek bevonulásáról, ugyanakkor azt állítja, hogy a zsidók „bomlasztó és kártékony aknamunkája volt a kirobbantója annak az átmeneti válságnak, mely négy napon keresztül tartotta bizonytalanságban és nehéz várakozásban a magyar közvéleményt”. Miután március 29-én közölték a hírt az ellenzéki pártok, a szociáldemokrata párt feloszlásáról, majd április elsejével megjelenik az újabb cikk: „A láthatatlan gettó Debrecenben” címmel. Mivel az antiszemita uszítás eddig is Debreceni újság - Hajdúföld profiljához tartozott, az ehhez szokott olvasóközönség csak azt állapíthatta meg, hogy hangerő erősebbé vált, és nemsokára a zsidókra vonatkozó kormányrendeletek is megjelentek: a sárga csillag kötelező viseléséről (ápr. 5.), a zsidók utazásának korlátozásáról (ápr. 6), a zsidó ügyvédek képviselési jogának felszámolásáról (ápr. 12.), a zsidók gyógyszerári jogosítványainak elvételéről (ápr. 13.), a zsidók vagyonának zárolásáról (ápr. 14.), a zsidó élelmiszeradagjának csökkentéséről, a zsidó üzletek felszámolásáról, a zsidó ingatlanok és házak bejelentéséről (ápr. 23.) a gettó kijelöléséről (máj. 9.), majd a gettó lezárásáról (máj. 16.) stb.

Ugyanakkor a társadalmi szervezetek közleményei, pl. a Turul Szövetség nyilvánosságra hozott fővezéri parancsa nélkülözött minden konkrétumot a zsidók sorsáról: „Újból le kell szögeznünk, hogy a Turul szövetség mindig fajvédő mozgalom volt. Ez meghatározza a zsidókérdésben elfoglalt álláspontunkat is. Semmiféle álhumanizmus nem fog bennünket melléjük állítani.” Bessenyei Lajos, akit ekkor még hivatalosan nem neveztek ki főispánná, ugyanilyen gyűlölködően és ködösen szónokolt a debreceni Tűzharcos Szövetség gyűlésén: „Nem szorul ökölbe a kezetek ekkora árulás láttára? – mondotta emelt hangon az elnök. Mire a jelenlévő tűzharcosok viharos helyeslésükkel adtak kifeje-

zést tetszésüknek. A zaj elcsendesedése után Bessenyei Lajos a felelősségre vonás órájáról szólt. – El fog jönni a leszámolás órája – mondotta –, de addig, amíg ez megtörténik, minden tűzharcos álljon a helyén és őrködjön, nehogy ismét árulás üsse fel a fejét”. (ápr. 25.) Ezt csak megerősítette egy nappal később Jaross Andor belügyminiszter nyilatkozata: „Legfontosabb feladat: a belső ellenség tökéletes felszámolása.”

„A megszálló németek erejét maguk mögött tudva hangoskodva, fontoskodva előtérbe tolakodtak a szélső jobboldali, németbarát politikai csoportok. Az ismert nyilas szervezetek mellett Debrecenben is megalakult nyugalmazott katonatisztekéből, gazdasági vezetőkéből és értelmiségiekből a Vitézi rend Zrínyi csoportja, valamint a Tűzharcosok szövetsége, mindkettő az április 27-én a kormánybiztos-főispánnak megbízott Bessenyei Lajos, ny. tankerületi igazgatóval az élen. Bessenyei a német vereségeikért is a zsidókat és cinkosait okolta: »Valóságos hazaárulás kezdett elhatalmaskodni nálunk az utolsó hónapok folyamán a 900 000 főnyi zsidó és becstelen cinkostársaik, sok-sok jellemtelen magyar közreműködésével.«²⁵⁷

Az általánosságokban mozgó, „ködösítő uszításhoz” járultak az ellenséges repülők támadásairól szóló hírek. Ezeket a hisztéria fokozására alkalmas hazugságokkal tettek még fenyegetőbbé, hírt adtak a levegőből ledobott „robbanó csörgőkről, töltőtollakról, játékkálatokról”, előbb a Dunántúlon, majd már Debrecenben is, ahol „a Homokkertben egy robbanó töltettel ellátott pelenkát, a Köntöskertben pedig egy gyűjtőlapot találtak”. (ápr. 25.) A közvélemény megtévesztését szolgálta Endre László, „a zsidókérdés technikai megoldásával” megbízott belügyi államtitkár nyilatkozata is, mely szerint „gépfegyvereket, tölténýtárakat és titkos rádióleadókat találtak egyes helységekben a zsidóknál”. (május 13). Ilyen tömeglelektani előkészítés után, amikor a szövetséges repülők Debrecen bombázták – erről a Debreceni újság – Hajdúföld június harmadiki száma „légi terrortámadásként” számolt be –, és a pusztítás elkerülte gettót, a közvélemény jelentős része igazoltnak látta, hogy a zsidóság „összejátszik az ellenséggel”, ezért „megérdemli a sorsát”.

Az ellenzéki pártok, melyeknek vezetőit a Gestapo Budapesten letartóztatta, megbénultak, és a zsidóknak sejtelmük sem volt arról, hogy mi vár rájuk. A helyi közvélemény megosztott volt: az antiszemita kisebbség nem titkolta az örömét, a többség viszont benuktan és dermedten figyelte a tragédia kibontakozását. A kezdeményezés, a sajtóval együtt a hatóság kezében volt, mely a német mintát követve Debrecenben is megalakította a „Zsidó Tanácsot”. Ugyanakkor mintegy nyolcvan „prominens zsidót” kísérték be a rendőrk a kereskedelmi akadémia pincéjébe, ahonnan a várostól tíz kilométerre északra, Hajdúszentgyörgyre, dohánygyári pajtáikba vitték őket. A többiek részére a városi hatóságok először egy nagyobb és egy kisebb gettót jelöltek ki, május 15-i beköltözéssel. Róthékat előbb a kisebb gettóban szállásolták el. Innen május végén át kellett költözniük a nagy gettóba, ahonnan június 20-án szállították át őket a gyűjtőtábornak kijelölt téglagyárba.

A zsidóság, mely nem volt felkészülve a német megszállásra, és az élesen antiszemita fordulatra az országos és helyi politikai életben, csak a spontán együttérzés szörványos megnyilvánulásaira számíthatott. Erről Róth Miklós is beszámolt, aki ekkoriban egy műbútor asztalos műhelyben dolgozott inasként. A műhely tulajdonosa, Lusztig úr is zsidó volt, akit később Auschwitzban látott viszont. Az asztalosmesternek a németek „megrendelésére”, melyet a Zsidó Tanács közvetített, a lehető legsürgősebben bútorokat kellett készítenie a német megszállók számára. Figyelemre méltó, hogy a műhely nem-zsidó alkalmazottai mennyire eltérően fogadták zsaroló követelést.

„A megszállás harmadik napján történt. Reggel rögtön azután, hogy munkába álltunk, megérkezett a főnök, Lusztig úr. Láthatóan más volt, mint amihez eddig hozzászoktunk. Félrevonta Fazekas urat. Ketten bezárkóztak a kis üveges irodába, a

műhely sarkában. Ez valóban rendkívüli volt. Kevéssel később az öreg Fazekas kijött az irodából és előttünk, inasok előtt adott hangot haragjának és méltatlankodásának.

Megtudtuk, hogy mi dühítette fel őket: előző nap, késő este a németek összehívták a zsidó közösség vezetőit, és listát közöltek velük arról, amire szükségük van. Értésükre adták, hogy a legkisebb engedetlenség, a végrehajtás során a legkisebb késedelem egészen rendkívüli megtorláshoz vezet a részükről. Ennek következtében a zsidó iparosok és vállalkozók jelentek meg náluk, ők pedig átadták nekik a parancsukat.

Lusztig úrnak három napon belül le kellett gyártania hat világos színű fából készült étkezőasztalt a megadott méretekben. Minden hiányosságot, vagy a szállítási idő be nem tartását a németek szabotázsnek tekintették, és az ezért járó büntetést helyezték kilátásba. Ez magyarázta Lusztig úr sápadtságát és levertségét. Ő zsidóként megértette és komolyan vette a fenyegetéseket. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy tehetetlen a németek arroganciájával szemben.

Fazekas úr, vele ellentétben, fel volt háborodva. Dühös volt, mint egy nem zsidó magyar, aki azonban tisztában van a megalázó helyzettel. Azzal, hogy idegen hadsereg tagjai kényszerítik rá az akarataikat egy országra, amely nem az övék. Azok diktálnak most nekünk, akiket a politikusaink évek óta szövetségesként mutattak be. Számára a főnök és mi, inasok természetesen zsidók voltunk, de ugyanakkor jó magyarok is. Mindenesetre sokkal jobb magyarok, mint néhányan körülöttünk, akik kapzsiságból, irigységből, oportunizmusból nyilasokká váltak, kis nációkká, akik készek voltak minden engedményre.

Az egész műhely dolgozni kezdett. Felváltuk a faanyagot, melyet nem ezekhez az asztalokra szántunk, és ezt pazarlásnak tekintettük. Katona úr szokása szerint anélkül dolgozott, hogy szót szólt volna, Fazekas úr tovább zsörtölődött, Rácز úr láthatóan elégedett volt. Észrevettük, hogy a németek bevonulása óta kifejezetten jó a kedve. De nem mert hangot adni az elégedettségének. Időről-időre néhány mondatot vagy szót ejtett ki, melyek az érzelmeiről árulkodtak. Úgy tettünk, mintha nem értenénk őket. De mi, inasok, amikor az utcán voltunk, ezt a fickót nyilasnak neveztük.⁷⁷⁵⁸

Fazekas úr reakciója alapján nem meglepő, hogy felajánlotta Róth Miklósnak, hogy elbújtatja. De az is érthető, hogy az emlékirat szerzője nem tudott élni az ajánlattal: „Néhány nappal ezelőtt, hogy elhelyezkedtünk a gettóban, mi, a három inas, bejelentettük a többi munkásnak, hogy új rendelkezésig nem jövünk dolgozni. Lusztig úr, a főnök valószínűleg ugyanezt megtette, de milyen formában?”

Erről a pillanatról őrök egy emlékét, amelyet azóta sokszor felidéztem. Több, mint ötven évvel később is csak érzélemmel telve tudok rá gondolni.

Ezen a napon Fazekas bácsi egy pillanatra félrevont engem:

– Hallgass rám, Miklós, nem éri meg bezárkózni a gettóba. Semmi sem utal arra, hogy ennek van értelme. Én és a feleségem arra gondoltunk, hogy te hozzánk költözhetnél, a mi kis házukba. Van ott hely a számodra, kivárhatod, amíg megfordul a szél.

Meg voltam lepődve és meg voltam hatva. De rögtön tudtam, hogy ez nem lehetséges. Tekintettel kellett lennem idős szüleimre és a húgomra, akit egyedül én tudtam megmozdítani. Egyedül én voltam képes kemény munkát végezni, vinni a csomagokat, egyszóval segíteni nekik. (Legalábbis akkor én ezt így gondoltam.) De ígértem, hogy másnap választ adok Fazekas bácsinak.

Beszéltem-e erről a szüleimmel? Elmondtam-e nekik ezt az ajánlatot? Másnap megpróbáltam elmagyarázni, miért utasítom vissza: a szüleim korára, a húgom egészségi állapotára hivatkoztam, és arra, hogy lehetetlen elhagynom őket. Ekkor az a gondolatom támadt, hogy őrizze meg ő az öltönyömet, amit nagyon szerettem.⁷⁷⁵⁹

Nem Fazekas asztalossegéd volt az egyetlen, aki megpróbált segíteni Debrecenben a zsidóknak. Voltak néhányan a városházán is, akik hamis származási papírokat, illetve

igazolványokat adtak át Ungár Jenőnek, a Zsidó Tanács vezetőjének. A Debreceni újság – Hajdúföld beszámolt arról, hogy a városházi alkalmazottak – „Varga István anyakönyvi írnok és Dávid Erzsébet napidíjas kisegítő, illetve a zsidó lakások összeírásával megbízott Szombathelyi Gyula előadó” – mentési akciói lelepleződtek, állásukból elbocsátották és letartóztatták őket. Ez a mentési komoly és szervezett akció volt. Története azt bizonyítja, hogy kiterjedt szervezőmunka, előre elkészített rejtékhelyek hálózatának hiányában szinte nem volt esély a vidéki zsidóság megmenekülésére, még akkor sem, amikor egy példátlanul bátor köztisztviselő, néhány társával együtt igyekezett segíteni. Dávid Erzsébet a debreceni városi anyakönyvi hivatal helyettes vezetőjeként „rendszeresen készített másolatokat hivatali okmánytára kincseiről, és rendíthetetlenül próbálta szétosztani a gettóban, ahová heteken keresztül szinte minden nap bement, míg csak 1944 június vége felé kiűrtették.” De több mint száz hamis okmány közül legföljebb két tucatot vettek át tőle, és használták fel. Ugyanis a hamis okmányokkal nem volt hová menekülni, ha nem tudtak idejében Pestre jönni. „Egyvalakit azonban elfogták a debreceni utcán, miután egy arra járó felismerte, rendőrt hívott, és az nyomban letartóztatta a gyanús személyt. Az illető hamarosan bevallotta, hogy a születési bizonyítvány, melyet bemutatott, nem az övé. A rendőrség beidézte Erzsit, és megkérdezte, tudja-e miként jutott a zsidó az ő általa aláírt dokumentumhoz. Dávid Erzsébet beismerte, hogy ő adta a születési bizonyítványt az embernek. 1944 július 3-án Erzsit letartóztatták és börtönbe zárták. Varga Istvánt is elkapták.”⁶⁰

Dávid Erzsébet állítólag a német megszállás előtt állítólag Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterrel is kapcsolatban állt. Tucatnyi tisztviselő működött közre a hamis iratok elállításában, és vagy száz hamis dokumentumot készítettek. Nevüket tábla örökíti meg a Városháza falán. Ügyük tárgyalása után a szövetséges repülők lebombázták a bíróság épületét, és kiszabadultak. Fenyvesi Károly, most Washingtonban élő újságíró is ezekkel a „keresztény” papírokkal menekült meg, melyeket Varga István adott át június elején Budapesten az édesanyjának.

Tragikus fejlemény volt – de a harmincas évek végén elfoglalt hivatalos álláspontból következett, mely csak az áttértekről való gondoskodást tartotta feladatának –, hogy a református egyház vezetői sem voltak képesek rászanni magukat a tiltakozásra, illetve a segítségre. (Később megtették, de ez a debreceni zsidó közösség sorsát már nem befolyásolta.) „Az áttérési procedúra meggyorsítását sürgetőket Debrecenben Révész Imre püspök azzal hárította el, hogy a törvényességet, a rendelkezéseket be kell tartani és a nyílt fellépés veszélyeztetné a zsidó származású keresztények érdekében a nyilvánosság kizárásával tett erőfeszítések sikerét. Elzárkózott attól is, hogy a XVI-XVII. századi protestáns irodalom kutatásában nagy érdemeket szerzett és a Református Kollégiumról »Az én kedves kollégiumi tanáraink« című munkájában nagy szeretettel emlékező, agg Kardos Albert segítségére legyen. A közössége megsegítéséért hozzá forduló Weisz Pál főrabbit egyértelműen elutasította. A zsidóság vagonokba terelése és kiszállítása idején pedig az őt a Magyarországi Zsidók Országos Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága nevében felkereső Török Sándornak Révész azt válaszolta, hogy a zsidóellenes intézkedésekkel szembeni nyilvános állásfoglalás egyházszakadást idézhetne elő, s ezért csak a titkos tárgyalások újabb kudarca után lesz erre hajlandó a református egyházvezetés. Az általa megfogalmazott körlevelet csak a vidéki zsidóság deportálása után olvasták fel a templomokban.”⁶¹

Érdekes itt részletesen kitérni Kölcsey Sándor polgármester lemondására 1944 májusában, melynek híre, ahogy Róth Miklós is említést tesz róla emlékiratában, a gettóba is eljutott. Előzménye, hogy Horthy Miklós kormányzó az 1944. április 26-i döntése értelmében megosztották Hajdú vármegye és Debrecen előzőleg közös főispáni tisztségét. Hajdú vár-

megyének Szilassy László tiszaderzsi földbirtokos maradt a főispánja, míg Debrecen város főispánjává a Magyar Megújulás Pártja helyi vezetőjét, dr. Bessenyei Lajos volt tankerületi főigazgatót nevezték ki. A személyi változások végrehajtásában, a városi vezetés „átállításában”, jelentős szerepe volt báró Vay Lászlónak, aki közeli kapcsolatban állt Endre László és Baky László belügyminisztériumi államtitkárokkal. Közvetlenül érintkezett Sztójay Döme miniszterelnökkel is, részt vett a május 13-i „pártközi” megbeszélésen, és pontos képe volt a városában zajló „zsidótlantási” program végrehajtásáról is.

A Sztójay-kormány április 28-án rendelte el a gettók felállítását. Debrecenben bizonyos késéssel, május 9-én jelölték a zsidóság számára kényszerlakhelyül a két, egymással nem érintkező lakóterületet. A Hatvan utca páros, illetve páratlan oldalán volt az ún. kisgettő, illetve nagygettő, ahova a zsidóknak a polgármester rendelete alapján május 15-ig be kellett költözniük. A gettó létrehozásáról a város vezetésében folyó vita, annak a Kölcssey polgármester lemondásához vezető részletei csak a közelmúltban, véletlenül előkerült 11 oldalas dokumentumból derültek ki.

„1944. május 8-án, közel két hónappal a német megszállás után a debreceni közigazgatás vezetői megbeszélésre ültek össze a városházán... Az értekezlet jegyzőkönyvéből ugyanakkor kiderül, hogy a gettósítás megvalósításának lépéseiről nem uralkodott teljes egyetértés. Más városokhoz hasonlóan Debrecenben a kollaboráns Sztójay-kabinet által kinevezett hivatalnokok szembekerültek a konzervatív kormánypárthoz húzó régi tisztviselői gárdával. Utóbbiak mérsékeltabb álláspontot képviseltek a zsidóellenes politikában és az új rezsim radikális módszereit elvetették. A debreceni értekezleten Kölcssey Sándor polgármester és Bessenyei Lajos főispán között folyt vita érzékelteti azt a politikai fordulatot, amelynek célja a volt kormányhoz lojális elitek leváltása volt. Pár nappal az értekezlet után Bessenyei, aki a nácibarát Imrédy-párt jelöltjeként került a főispáni székbe, felkérte a polgármestert, mondjon le állásáról. Bizalmas magánlevélben közölte Kölcsseyvel, hogy »mellőzhetetlen és parancsoló elvi okok« miatt leváltását kezdeményezi és szeretné, ha önként köszönne le. Kölcssey nyugdíjba vonulási szándékáról a sajtó már napokkal később beszámolt...

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a Bessenyei és Kölcssey közötti vita nem a gettósítás *tényéről*, hanem annak *mikéntjéről* bontakozott ki. A polgármester relatíve komfortosabb elhelyezést szeretett volna elérni, többek között azt, hogy ne zárják le a gettót. Álláspontját viszont nem emberbaráti, hanem esztétikai és pragmatikus érvekkel támasztotta alá: »Itt nálunk praktikusabb megoldás kínálkozik, mert az utcanyílásokat le lehet zárni. Fapalántól idegenkedik. Először mert ronda. [...] Másodsor a deszkára honvédelmi célokra van szükség.« A főispán azonban szigorúan ragaszkodott a belügyminisztériumi irányelvekhez. Visszautasította a polgármesternek azt az indítványát is, hogy közegészségügyi érdekből a zsidók minden szükséges holmit magukkal vihessenek. Bessenyei szerint ez már »szanatóriumi elhelyezést« jelentett volna.⁷⁶²

Bessenyei e vitát követően, május 16-án levélben szólította fel Kölcssey Sándor polgármestert, hogy saját maga kezdeményezze felmentését. A város közgyűlése ezt és Zöld Sándor polgármester-helyettes lemondását június 6-án fogadta el. Az új polgármester Csóka László, a „zsidókérdés” megoldásában érdemeket szerzett, addigi szatmárnémeti polgármester lett, aki követte az Endre László belügyi államtitkár által meghatározott szigorú gettózási irányelveket.

Bár a debreceni zsidók az átlagos magyar vidéki gettóknál valamivel jobb körülmények közé kerültek (egy személyre négy négyzetméter jutott, míg pl. Kárpátalján csak egyet engedélyeztek) a városi hatóságok megkeserítették az életüket. Kovács Nagy Pál rendőrfőkapitány irányításával tevékenykedő, közigazgatási tisztviselőkből, pénzügyi tisztviselőkből

és rendőrökből alakított négytagú bizottságok zaklatták a gettóba zárt zsidókat, vagyonukat elkobozták, még a jegygyűrűket is elvették. Hátrahagyott lakásaikat kifosztotta a csőcselék, s amit nem tudott elvinni, megrongálta, összetörte. (Az ingóságok töredékét gyűjtötték csak össze az elhagyott Kápolnás utcai zsinagógában, illetve a Deák Ferenc utcai nagytemplomban.) Az igénylők valósággal megostromolták a lakáshivatalt a „felszabadult” lakásokért, melyeket a város a rászorulóknak, illetve kibombázottaknak utalt ki.

„A szabadságától megfosztott és kiszolgáltatott zsidóság megpróbáltatásait súlyosbított a velük intézkedő német és magyar rendőrség durva bánásmódja, olykor egyes hivatalok és tisztviselők, sőt a lakosság – igaz, csak kisebb részének – ellenséges magatartása... A gettóban járva gyakran szidalmazták, bántalmazták is az ott lévőket. A gettót felügyelő Szabó Gyula rendőrtiszt ismételtén visszaélt hatalmával. Korbáccsal járva ellenőrizte a gettót, a vasúton összeszedte a hazalátogató vagy máshova igyekvő munkaszolgálatosokat. Önhatalmúlag csökkentette a gettó számára engedélyezett élelmiszerszállítmányokat. Egy alkalommal például a 27 mázsára szóló kenyérkiutalásból a 7-es számot kihúzta, emiatt az amúgy is szűken ellátottaknak csak két mázsza jutott. Nem engedélyezte a beszállításokat, a kilépést a gettóból.”⁶³

Róth Miklós meglehetősen visszafogottan, a saját nézőpontjából írt a gettóban töltött időről, bizonyára azért, mert mindahhoz képest, amit utána élt át, az ottani viszonyok még mindig „szanatóriumminak” számítottak. De az átköltöztetés jelenetei így is érzékeltetik a körülményeket. „Már majdnem egy hete voltunk a kis gettóban, és még mindig állandóan azzal foglalkoztunk, hogyan rendezkedjünk be úgy, hogy a legkevésbé zavarjuk annak a házaspárnak a szokásait, aki minket befogadott. A gettóban volt egy nyitott zsinagóga, a *Klaus*, továbbá egy pékség, melynek Beck úr volt a tulajdonosa, és néhány napig működött. Nem emlékszem semmi más tevékenységre.

Alig hogy befejeztük az elhelyezkedést, nyolc vagy tíz nappal később kora reggel magyar rendőrök és polgári személyek jelentek meg és kiadták az utasítást, hogy hagyjuk el a helyet, ahol lakunk, és költözzük a nagy gettóba:

– Két órájuk van, egy perccel sem több, üvöltötte az egyik civil.

Teljes volt a megdöbbenés. Fel sem merült, hogy a költözködés során ágyakat vagy más felszerelést vigyünk magunkkal. Már nem volt jogunk ahhoz, hogy bármilyen értéket birtokoljunk.

Jóllehet a nagy gettó a Hatvan utca másik oldalán terült el, és ez az utca választotta el a két gettót, az átköltözés könnyek és izgalmak közepette ment végbe. Ugyanakkor az a tény, hogy nem sokkal előbb mi már végrehajtottunk egy költözködést, kissé megkönnyítette a helyzetünket.

Azok, akik mindig ezekben az utcákban laktak, teljesen megzavarodtak, és pánikszerűen válogatták mindazt, amit hasznosnak tartottak, érdemesnek arra, hogy magukkal vigyék. Hiányoztak a fiatal emberek, akiknek lett volna erejük arra, hogy segítsék az öregeket és a betegeket, akik már csak magukat tudták vonszolni.

Hogyan találtam targoncát? Már nem emlékszem rá. Szüleim és a húgom kevés vásznat és ágyneműt vittek magukkal. Két hátizsák, mely egy hónappal azelőtt készült apám műhelyében, jó szolgálatot tett. A targoncával többször is megtettem oda-vissza az utat, de ügyeltem rá, hogy ne menjek be mélyebben a nagy gettóba, félve attól, hogy már nem tudok onnan újra kijönni. Szerencsére a rendőrök nem állítottak meg, nem ellenőrizték, mit szállítok. Nem azért, mintha valami tiltott dolgot vittem volna, de az idő könyörtelemül telt, és ha megállítanak és átkutatnak, lehetetlenné tette volna, hogy hasznosítsam a számunkra engedélyezett időt. Sikerült megmentenem az élelmiszerünk jó részét, az értékes ennivalót, amivel még rendelkezünk. Járművemre pótteherként feltettem az idősebb

emberek csomagjait is, akiknek a kérését nem tudtam visszautasítani. A végére nemcsak fizikailag merültem ki. Lesújtott a körülöttem lévő látvány. A tömördek szerencsétlenség és kétségbeesés. Úgy tűnik, ekkor éreztem át először, mennyire egyedül vagyunk, kiszolgáltatva az emberek szeszélyének, kegyetlenségének, rosszindulatának, és néha a gyűlöletének is, olyan embereknek, akik már megszűntek a polgártársaink lenni.⁷⁶⁴

Tragikus fordulatot jelentett, az addig gerjesztett feszültség csúcspontja volt a gettóba zsúfolt debreceni zsidók életében, a zsidó kisebbség és a többség viszonyában az, hogy a szövetséges légierő repülőgépei 1944. június másodikán pusztító légitámadást intéztek Debrecen ellen. Mivel a gettót a szőnyegbombázás során nem érte találat, elterjedt az a szélsőséges antiszemita által hangoztatott szóbeszéd, hogy a zsidóknak közük lehet a nem-zsidókat sújtó pusztításhoz. A munkabíró zsidókat, köztük Róth Miklóst is, a városi rendőrök kíséretében romeltakarításra vezényelték, és ott, ahol a munkákat végezték, az emberek szidalmazták és fenyegették őket.

„1944. június 2-án, mint rendesen, a többi munkára vezényelttel együtt megjelentem a zsidó gimnázium udvarán. Alighogy megalakították a különböző munkacsoportokat, hatalmas zaj és szokatlan látvány szakította félbe az előkészületeket. Számatalan fényes pont tűnt fel az égen. Csaknem egyidejűleg robbanások kezdődtek.

Engedelmeskedtünk a parancsoknak, és menedéket kerestünk a gimnázium pincéjében. A bombázás folytatódott. Számunkra úgy tűnt, hogy a robbanások egyre erősebbek lesznek. Aztán bizonyos idő múlva minden megnyugodott. Csend lett és elhagyhattuk a pincét. Mindenkinek haza kellett mennie. Semmit sem tudtunk arról, ami történt, és arról sem, hogy hol bombáztak. Csak később tudtuk meg, hogy a pályaudvart és a vasút vágányait vették célba. Nem tudtunk semmit, mert nem volt rádiókészülékünk. Körülöttünk mindenki nyugtalan volt, tele aggodalommal. Az emberek reakciójából éreztük, hogy a helyzetünk rosszabbodhat, ugyanis zsidóellenes érzéseik nap-nap után a végletekig fokozódtak.

Két nap múlva, kora reggel, a gettó kapujánál hármas csapatokban fel kellett szállnunk egy katonai teherautó platójára. Találgattuk, hova visznek. Út közben a teherautó fiatal emberek mellett ment el, akik az öklükkel fenyegettek, amikor észrevették rajtunk a sárga csillagot. Amit ezért tőlünk telhetően igyekeztünk álcázni.

Rövid utazás után megérkeztünk abba a negyedbe, mely a vasút túlsó oldalán található, kissé a városon kívül. Az érintetlen városközpont után hirtelen felfedeztük a sok lerombolt házat, és ettől megnémultunk. Még egymáshoz sem mertünk szólni. A fiatalember, aki a sofőrön kívül elkísért bennünket, utasított, hogy legyünk készen, a bombázás egyik áldozatát fogjuk majd szállítani a teherautó platóján. Ezután elment. Igyekeztünk kevésbé feltűnően viselkedni, attól tartva, hogy az incidensek és gyűlölet megnyilvánulásai, melyeknek a célpontjai voltunk, megisméltódnak.⁷⁶⁵

A debreceni zsidókat 1944. június 16-án szállították át a Serly-féle téglagyár területén berendezett „gyűjtőtáborba”. „A kiérkezés után rendőrgyűrű vett körül bennünket és éktelen szitkozódás közepette ráncigálták le azokat, akik öt perc alatt nem tudták a poggyászaikat lerakni a szekérről. Ezek sajnos az öreg idős emberek voltak, köztük édesanyánk is. Ezt követően poggyászvizsgálat volt és halálbüntetés terhe mellett pénzt, ékszert, élelmiszert, gyertyát, gyufát le kellett adni, majd a gyár egyik szárító kamrája előtti területre irányítottak bennünket. A szabad ég alatt kabátjainkat szétterítve aludhattunk éjszaka ismét, mert tömegek érkeztek a szomszédos községekből... Az étkezés felállított konyhán volt, ahova a magunkkal hozott száraz tészta és zsírt beadtuk, minek ellenében kaptuk meg a levest és egy darabka kis kenyeret. A főzőüstöt egy fürdőkád helyettesítette. Szomorú napoknak néztünk elébe fekhely és élelem híján. Mosdási lehetőség nem volt, mert csak egy vízcsap volt üzemképes, az pedig főzéshez

kellett az ezreken felüli tömegek részére, ivóvíz is hiányzott emiatt [...] A téglagyárral szemben, kissé távolabbra lévő földrészén a csendőrség állandóan kutatott pénz- és értéktárgyak után... A zsidó rendőrség még ilyen helyzetben is működött, de én a kötelékből szerencsére kiléptem... Éjjelente sok segélykiáltás hangzott el a fiatalabb nők részéről, mivel a csendőrök erőszakoskodtak. A gazdagabbnak ismert személyeket az un. kémelhárító osztályra, a Péterfia utcába vitték azért, hogy elárulják, hová rejtették el a vagyonukat. Sokakat közülük hordágyon, véresen hoztak vissza a mentők, utána több ízben a hullaszállító kocsis megfordult, mert sajnos itt többen öngyilkosságot követtek el”, számolt be élményeiről az egyik túlélő, Mayer Lajos.⁶⁶

Róth Miklós megemlékezik arról is, hogy a táborot őrző csendőrök alpári hangon gúnyolódtak a gyűjtőtáborba zárt zsidókkal, amikor közel mentek a kerítéshez. Emlékiratai megerősítik a másik túlélő beszámolóját. „A téglagyárban való tartózkodásunkról, az itt töltött időről csak néhány pontszerű emléket őriztem meg, melyek felvillannak előttem. Rémlik, hogy egymás mellett öt vagy hat zománcozott fürdőkád sorakozott, mely körül a közösségünk asszonyai tevékenykedtek, és leves készült bennük. Nem emlékszem, hogy megkóstoltam volna. Valószínű, hogy az öt-hét nap alatt, amit ott töltöttünk, a kevés élelmiszertartalék, amit magunkkal hoztunk, még lehetővé tette, hogy ne legyünk éhesek.

Hosszú sorok álltak, hogy az emberek hozzáférjenek a vízcsoaphoz, az egyetlenhez, melyre emlékszem. Hiányunk volt edényekből. Vízért mentem két üveggel, egyet-egyét tartva a kezemben, mint az emberek többsége. Szerencsére ezen a júniusi héten nem esett, de a vízhiány lehetetlenné tette higiénéjét. Mégis, a héten egyszer úgy tettem, mint ha tisztálkodnék. Anyámnak sikerült megtakarítania, nem tudom hogyan, három literes üveg vizet. Övig levetkőztem, megdörzsöltem magam egy szappandarabbal és anyám óvatosan rám öntötte az üvegek tartalmát, úgy, hogy jól hasznosítsa az értékes folyadékot. Ez az átjáróban történt, két oldalt ülő és fekvő emberek között, akiket lesújtott szerencsétlenségük és reménytelenségük. Második vagy harmadik napon kihirdették, hogy higiéniai okokból ajánlatos mindenkinek lenyírni a haját. Amennyire megértettem, ez az ajánlás nem a nőknek szólt. Apám ragaszkodása ellenére csak huszonnégy vagy negyvennyolc órai habozás után szántam magam rá, hogy alávetem magam a műveletnek. Apám érveit mindig az első világháborúból merítette.

Összegezve a debreceni zsidók minden erejükkel azt akarták hinni, hogy a második világháború utolsó pillanatait élik, és hogy mivel a németeket megverték, az oroszok egyik napról a másikra megérkezhetnek. Megerősítette a bizalmat, hogy a szövetségesek már Normandiában vannak, és a sikerük híre, két hetes késéssel bár, de eljutott hozzánk. Már látni véltük, hogy egész Franciaország megszabadul a német megszállástól.

Ebben a néhány napban a gyámoltalan embereknek ez a tömege méltóságteljesen viselkedett. Ugyanakkor a közösség egyes tagjai, különösen a szabad értelmiségi foglalkozások művelői, mint az orvosok, gyógyszerészek, gimnáziumi tanárok, közöttük a második világháború tartalékos tisztjei, megalázva érezték magukat. Addig úgy érezték, hogy ők a nemzet integráns részei, és most kitzsították őket. S mivel nem találták az életük értelmét, nem bírták a bánásmódot, melyben részük volt, öngyilkosságok sorozatát követték el. Körülettem ilyen és olyan neveket emlegettek. Öngyilkosságukat betetőző, szinte megértő kommentár kísérte.⁷⁶⁷

A debreceni zsidóság sorsa 1944 kora nyarán beteljesedett. Jellemző módon magáról a deportálásról nem számolt be a Debreceni újság – Hajdúföld, mely egészen június végéig agresszíven uszított a zsidóság ellen, és közölte, hogy „A debreceni rendőrség erélyes nyomozást folytat a gettó elöl rejtőzködő zsidók ellen”. (jún. 11.) A lapban je-

lent meg a debreceni rendőr főkapitányság vezetőjének, Kovács Nagy Pálnak a felhívása „a zsidó értékeket őrző keresztény közönséghez”. (jún. 17.) Később, július folyamán aztán már csak mellékesen, üdvös és közismert intézkedésként utaltak csak az újságban a zsidók „eltávolítására”, hallgatva további sorsukról.

Róth Miklós a téglagyárban még tanúja volt annak, hogy jómódú kereskedő nagybátyját, Radó Dezsőt, aki anyagilag is támogatta Bethlen–Vásáry-féle kormánypartot, és aki-vel szociáldemokrata apja, Róth Márkus emiatt össze is vezett, a csendőrök, más, gazdag zsidókhoz hasonlóan, félholtra verték, hogy adja elő elrejtett értékeit. Tanúja volt annak, hogy intelligens és tájékozott édesapja magába roskad, képtelen felfogni, mi történik vele és körülötte, Magyarországgal. Aztán a család elindult a vagonok felé, kerülgetve az eldobott sűrített paradicsomos üvegeket, melyeket az előttük járt zsidók, mint túlságosan nehezett, kidobtak az utolsó útjukra magukkal vitt kosarukból...

„Június 28-án, hajnalban értesítettek, hogy fel kell készülnünk a »transzportra«, vagyis oszlopba kell rendeződnünk, hogy felszálljunk a vagonokba. A kevés holmit, amink még volt, gyorsan összegyűjtötték. Apám és én voltunk az egyetlenek, akiknek megmaradt a háztiszákja. Az enyém tele volt, de még belegyömöszöltem a felöltőmet is. Az emberek nehezen haladtak előre batyujukkal vonatszerelvény felé, mely néhány száz méternyire volt. Elhaladtunk a magyar csendőrök előtt, akik fenyegettek bennünket, követelték, hogy adjunk át nekik »minden értéket, mert azt zsidó nem tarthat magánál kivégzés terhe mellett«.

Bal oldalunkon két parasztszékér mellett haladtunk el, az egyiken nagy kenyerek, ömlesztve, a másikon pedig sózott szalonna. (Hosszú ideig tünődtem azon, hogy ez utóbbit nekünk szánták-e? Ha igen, nem gúnyolódtak-e velünk? Ugyanis a zsidók nem esznek, legalábbis elvileg, disznót.) A csendőrök durva tréfáitól és sértéseitől kisérve nyolcvan ember foglalt helyet egy marhavagonban, és kelt útra ismeretlen cél felé, melyről azt reméltük, hogy valahol Magyarországon lesz majd.

Valójában semmit sem tudtunk arról, ami bennünket vár. Annak ellenére, hogy alig néhány héttel azelőtt még volt lehetőségünk naponta rádiót hallgatni. De a londoni rádió, »Amerika hangja« és a ritkábban hallgatott moszkvai adó is viszonylagos nyugalomba ringatott. Pedig már a háború kezdete óta igyekeztük megismerni a helyzetet minden rendelkezésünkre álló eszközzel, és pontosan tudtuk, hogy a térképen hol folynak a harcok. De arról, ami ránk vonatkozik, ránk, magyar zsidókra, semmit sem tudtunk, teljesen fegyvertelenek voltunk, sejtelmünk sem volt az ismeretlenről.⁷⁶⁸

A debreceni Soa történetéhez hozzátartozik, hogy a debreceni és környékbeli zsidókat négy szerelvényvel szállították el a gyűjtőtáborból. 1944. június 25-án az első egyenesen Auschwitzba ment, ahogy az utolsó is, a Róth családdal együtt, mely június 28-án indult. Viszont az a szerelvény, amit június 26-án indítottak, és az is, ami 27-én ment el, az ausztriai Strasshoffba vitte őket, ahol esélyük volt megérni a deportálás végét. Így a debreceni zsidók jelentős része, 3964 ember (valójában több, hiszen az életben maradt munkaszolgálatosok egy része, és az Auschwitzot és Dachaut megjárt Róth Miklós sem szerepelt az 1945 nyarán–őszén összeállított, a túlélőket felsoroló listán), visszajött. A debreceni zsidóknak így mintegy a fele átvészelte a holokausztot. Malach Hamovesz, a halál angyala elrepült a cívis város felett, magával ragadta áldozatait, majd titokzatos okból, melyet a történészek csak nemrég derítettek föl, elengedte áldozatai egy részét. De ebben a végkifejletben, mely Kelet-Európában, sőt, még a többi magyar várososhoz képest is szerencsésnek mondható, a tehetetlen kortársaknak, a cselekvésre képtelen helyi társadalomnak nem volt semmilyen szerepe.

JEGYZETEK

- 1 Síró Béla: A debreceni zsidóság a vészorszak idején. Történeti tanulmányok IV. KLTE Debrecen, 1996.
A témával először Lévai Jenő foglalkozott Zsidósors Magyarországon című 1946-ban megjelent könyvében, majd Randolph L. Braham, A népirtás politikája című, két kiadásban is megjelent művében. Fontos forrás Ságvári Ágnes összeállítása: Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Hajdú-Bihar megyei levéltárból. Nem tudni, hogy Síró Béla tanulmánya, melynek elkészítését a *J. and. O. Winter Holocaust Research Fund* is támogatta, miért maradt ki Braham könyvének második, 1997-es kiadásából.
- 2 Nicolas Roth: Avoir 16 ans a Auschwitz - Mémoire d'un juif hongrois Collection Témoignages de la Shoah Le Manuscrit Paris, 2011.
Róth Miklósról, a szerzőről néhány adat: 1928. április 7-én született Debrecenben, édesapja Róth Márkus férfi szabó, a hitközség tagja. 1943-ban, miután elvégezte a kötelező iskolát, és zsidó vallási iskolába (héder) is járt, inasnak állt: előbb fémműveséget, majd műbútor asztalossgát tanult. A német megszállás után családjával együtt be kellett költöznie a gettóba, majd 1944. június 28-án Auschwitzba deportálták. 1945 januárjában, a tábor kiürítésekor Dachauba vitték, április 29-én ott szabadították fel az amerikai csapatok. Nem tért vissza Magyarországra. Először Palesztinába akart menni, hogy csatlakozzon 1935 óta ott élő bátyjához, végül a nővérénél és a másik bátyjánál kötött ki, akik a harmincas évek végén Párizsba emigráltak. 1946 és 1949 között bődíszművesként dolgozott Franciaországban, majd visszatért édesapja mesterségéhez, és ballonkabát-szalont nyitott a Champs-Élysée-n. Megnősült, egy fia és két lánya született. 1988-ban felhagyott az üzlettel, azóta a francia Yad Vashem bizottságban és a volt auschwitzi deportáltak szervezetében dolgozik. A Shoah alapítvány megbízásából rendszeresen kísér francia gimnazistákat Auschwitzba, az egykori táborban berendezett múzeumba és emlékhelyre.
- 3 Zoltai Lajos: A zsidók letelepülése Debrecenben. Magyar Zsidó Szemle, 1934. évi 51. szám.
- 4 Debrecen zsidó társadalmát részletesen leírja Timár Lajos: Asszimiláció vagy cionizmus? A debreceni zsidóság társadalma a két világháború között című tanulmányában, Múlt és Jövő, 1994/1.
- 5 Nicolas Roth: Avoir 16 ans a Auschwitz p. 94. Pelle János fordítása.
- 6 A debreceni zsidóság története a kezdetektől napjainkig. Írta és szerkesztette: Csukás Judit, Feuermann László emlékezőse nyomán. A debreceni zsidó hitközség honlapja, dzs.hu.
- 7 Síró Béla: A debreceni zsidóság szellemi arcképehez. Múlt és Jövő, 1994/1. 55. o.
- 8 Dr. Bessenyei Lajos: A magyar néplelek válsága. 1928, Debrecen–Budapest, 127–128. o.
- 9 „Debrecenben nagyobb csoport egyetemi hallgató véresre vert két zsidóvallású diákot.” Magyar Hírlap, 1927. 10. 29., 5. o.; „Földalatti folyosón kellett kicsempészni egy zsidó hallgatót a debreceni élettani intézetből.” Pesti Napló, 1927. 10. 30.
- 10 Idézi Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség. 1919–1945. Attraktor Kiadó, 2012, 149. o.
- 11 Síró Béla: A debreceni zsidóság szellemi arcképehez. Múlt és Jövő, 1994/1.
- 12 Síró Béla: A debreceni zsidóság a vészorszak idején. Történeti tanulmányok IV. KLTE Debrecen, 1996, 149. o.
- 13 Gonda László (Gonda Moshe Élijáhu): A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. Tel-Aviv, 1969, 187. o.
- 14 Nicolas Roth: Avoir 16 ans a Auschwitz. 63. o.
- 15 Debrecen története 1919–1944. Debrecen, 1986, 417. o. A negyedik kötet 1941 és 1944 közötti idősakkal foglalkozó fejezetét írta Farkas Dezső és Újlaky Zoltánné.
- 16 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV.B. 313/1940
- 17 Az ügyről lásd Pelle János: A gyűlölet vetése – A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944. Európa, 2001, 294–297. o.
- 18 Nicolas Roth: Avoir 16 ans a Auschwitz, 118. o.
- 19 Debrecen története, i. m. 4. kötet, 420. o.
- 20 Nicolas Roth: i. m. 87. o.
- 21 HBML, IV. B. 79/1939
- 22 Debrecen története, i. m. 4. kötet, 274. o.
- 23 Nicolas Roth: i. m. 70. o.
- 24 Nicolas Roth: i. m. 67. o.
- 25 Nicolas Roth: i. m. 118. o.
- 26 HBML IV.B. 296/1939
- 27 HBML, IV. B. 248/1940.
- 28 Gonda László: i. m. 212. o.
- 29 Síró Béla: i. m. 153. o.
- 30 Gonda László: i. m. 223. o.
- 31 HBML IV. B. 67/1941
- 32 Debrecen története, i. m. 4. kötet, 421. o.
- 33 Debrecen története, i. m. 4. köt., uo.
- 34 Debrecen története, i. m. 4. köt. 271. o.
- 35 Christian Gerlach – Götz Aly: Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása. Noran, 2004, 76–77. o.
- 36 Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. Jelenkor, 2012, 505–506. o. és R. L. Braham: A népirtás politikája, 152–153. o. Ungváry Krisztián: i. m. 467–468. o. és Braham: A népirtás politikája, I. 237–238. o.
- 38 Nicolas Roth: i. m. 66. o.
- 39 Debrecen története, 4. köt. 420. o.
- 40 Nicolas Roth: i. m. 68. o.
- 41 Nicolas Roth: i. m. 65. o.
- 42 HBML IV. B. 95/1942

- 43 Debrecen története, i. m. 4. köt. 425. o.
- 44 Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség. 1919–1945. Attraktor, 2012, 231. o.
- 45 Nicolas Roth: i. m. 87. o.
- 46 Nicolas Roth: i. m. 44. o.
- 47 Gonda László: i. m. 211. o.
- 48 Nicolas Roth: i. m. 46. o.
- 49 Gonda László tehát maga is végighallgatta Weinstock beszámolóját Babij Jarról. Gonda: i. m. 212–213. o.
- 50 Nicolas Roth: i. m. 95. o.
- 51 Nicolas Roth: i. m. 119. o.
- 52 Nicolas Roth: i. m. 114. o.
- 53 Siró Béla: i. m. 153–154. o.
- 54 A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Balassi Kiadó, 2005.
- Christian Gerlach: A magyarországi zsidóság deportálása, 471. o.
- 55 Christian Gerlach – Götz Aly: i. m. 112. o.
- 56 Prepek Anikó: A kirekesztéstől a deportálásig. A debreceni zsidóság deportálása. História, 2004/02–03.
- 57 Siró Béla: i. m. 154. o.
- 58 Nicolas Roth: i. m. 135. o.
- 59 Nicolas Roth: i. m. 145. o.
- 60 Charles Fenyvesi: Amikor az angyalok túljártak a világ eszén... Európa, 2001, 197., 201. o.
- 61 Siró Béla: i. m. 162. o.
- 62 Csász László – Fritz Regina: Egy jegyzőkönyv. Beszélő, 2014/5.
- 63 Siró Béla: i. m. 159. o. Szabó Gyulát 1945 augusztusában a Népbíróság Debrecenben halálra ítélte, és az ítéletet rögtön végre is hajtották.
- 64 Nicolas Roth: i. m. 150. o.
- 65 Nicolas Roth: i. m. 158. o.
- 66 Mayer Lajost idézi Siró Béla i. m. 164. o.
- 67 Nicolas Roth: i. m. p. 176.
- 68 Nicolas Roth: i. m. 182. o.

